

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Pedagogická fakulta

Katedra českého jazyka

**Analýza mluvnice Františka Martina Pelcla
Grundsätze der Böhmischen Grammatik**

**Analysis of František Martin Pelcls Czech Language
Grammar Textbook**

Autorka rigorózní práce: Mgr. Šárka Tůmová

Měsíc a rok dokončení rigorózní práce: červen 2006

Poděkování patří na tomto místě především mé konzultantce PhDr. Evě Hájkové, CSc., za cenné rady a připomínky, dále pak PhDr. Jiřímu Suchému, Ph.D. a Ing. Jiřímu Vohlídalovi za trvalou podporu.

Prohlašuji, že jsem svou rigorózní práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury.

Souhlasím se zapůjčováním práce pro studijní účely.

Obsah

1. ÚVOD	7
2. PŘEHLED A SHRNU TÍ DOSAVADNÍCH POZNATKŮ VE SLEDOVANÉ OBLASTI ..	12
3. POPIS A ANALÝZA UČEBNICE	15
3.1. FORMÁLNÍ STRÁNKA.....	15
3.1.1. Základní údaje.....	15
3.2. OBSAHOVÁ STRÁNKA.....	17
3.2.1. Předmluva (<i>Vorrede</i>).....	17
3.2.2. Kritická revize <i>Thámovy gramatiky (Kritische Revision der Thámschen Grammatik)</i>	18
3.2.3. Teoretická část.....	19
3.2.3.1. Hlásky, jejich rozdělení a výslovnost.....	19
3.2.3.2. Výslovnost celých slov (<i>Von der Aussprache ganzer Wörter</i>).....	23
3.2.3.3. Pravopis (<i>Von der Rechtschreibung</i>).....	23
3.2.3.4. Rod substantiv.....	25
3.2.3.5. Hláskové alternace vokálů a konsonantů (<i>Von der Verwandlung der Vokale</i>)....	28
3.2.3.6. Deklinace.....	30
3.2.3.7. Adjektiva a jejich komparace.....	38
3.2.3.8. Numeralia.....	39
3.2.3.9. Pronomina.....	41
3.2.3.10. Verba a jejich dělení, gramatické kategorie sloves.....	42
1. TEMPUS.....	45
2. NUMERUS A PERSONA.....	45
3. GENUS.....	45
3.2.3.11. Participia.....	46
3.2.3.12. Konjugace.....	47
3.2.3.13. Pomocné sloveso "jsem".....	52
3.2.3.14. Pasivum.....	53
3.2.3.15. Adverbia a jejich komparace.....	53
3.2.3.16. Prepozice.....	54
3.2.3.17. Konjunkce.....	55
3.2.3.18. Interjekce.....	55
3.2.3.19. Syntax.....	56
Syntax numeralií.....	59
3.2.4. <i>Prozodie</i>	67
3.2.5. <i>Praktická část</i>	69
3.2.5.1. Rozhovory.....	69
4. O ČESKÉ LITERATUŘE.....	71
3.2.5.2. Cvičení překladu.....	72
3.2.6. <i>Dodatky</i>	74
3.2.6.1. Česká rčení a přísloví.....	74
3.2.6.2. Slovníček.....	75
3.2.6.3. Soupis českých jazykových příruček a učebnic.....	75
3.2.6.4. <i>Nota</i>	76
4. PŘÍNOS MLUVNICE FRANTIŠKA MARTINA PELCLA GRUNDSÄTZE DER BÖHMISCHEN GRAMMATIK PRO VÝUKU ČESKÉHO JAZYKA	77
5. ZÁVĚR	80
6. LITERATURA	85

Anotace

Název: Analýza mluvnice Františka Martina Pelcla *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*

Tato rigorózní práce se zabývá deskripcí, analýzou a evaluací mluvnice Františka Martina Pelcla *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*. Na pozadí dosud získaných poznatků přináší nová zjištění týkající se nejen mluvnice samé – jejího obsahu, struktury, metodiky zpracování - ale i historických okolností jejího vzniku a dalšího využití.

Autorka: Mgr. Šárka Tůmová

Klíčová slova: gramatika, analýza, deskripce, evaluace, učebnice, diachronní lingvistika, český jazyk, německý jazyk

Anotation

Titel: Analysis of František Martin Pelc's Czech Language Grammar Textbook

Theme of this thesis is a description, analysis and evaluation of František Martin Pelc's Czech Language Grammar Textbook. On the background of existing knowledge it presents new findings concerning not only the textbook as such – its content, structure, methodology – but also historical events of its development and further application.

Author: Mgr. Šárka Tůmová

Key words: grammar, analysis, description, evaluation, textbook, diachronic linguistic, Czech language, German, language

1. Úvod

Osobnost Františka Martina Pelcla vstoupila do povědomí veřejnosti především díky své soustavné a intenzivní práci na poli historiografickém a díky prospěšnému působení v české společnosti v rané fázi národního obrození. Ne tolik je však znám F. M. Pelcl jako lingvista, i když jeho zásluhy o českou řeč jsou nezanedbatelné a byly ve své době téměř průkopnické (i když zde již tradice českého jazykovědného a mluvnického myšlení samozřejmě byla od doby mnohem starší).

Skutečnost, že jeho práce jazykovědná, beze sporu na velmi vysoké odborné úrovni, jak v následující práci ukáží, v obecném povědomí téměř upadla v zapomnění, je podle mého názoru nutné připočíst mimo jiné oslnivému vlivu takové osobnosti, jakou byl ve stejné době Josef Dobrovský. J. Dobrovský začal sice své lingvistické práce publikovat o mnoho let později (jeho *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache* vyšla o 14 let později než mluvnice Pelclova), avšak hloubkou poznání, precizností práce a neobvyklou šíří svého vědění všechny ostatní jazykovědce a učence své doby zastínil. Na druhou stranu je nutné poznamenat, že F. M. Pelcl z Dobrovského prací, ať už publikovaných nebo v rukopise, namnoze vycházel a otevřeně se k němu jako ke svému "učiteli" hlásil. V předmluvě ke své mluvnici *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* sám prohlašuje, že celá pasáž o prozodii je přejata od Dobrovského, a jak víme z korespondence (Johanides 1981), čerpal z Dobrovského studia i ve svých dalších výkladech. J. Dobrovského pojilo s Pelclem dlouholeté vřelé přátelství, a proto není divu, že Dobrovský příteli rád poskytl výsledky svého bádání, když toho bylo třeba.

Když se František Martin Pelcl začal českému jazyku systematicky věnovat, měl už za sebou dlouhou dráhu uznávaného historika a editora starších českých památek a jeho postavení v české společnosti bylo vysoké. Měl přístup do nejvybranějších šlechtických salónů, a byl do nich dokonce velmi často zván (Johanides 1981). Za první počín předznamenávající Pelclův zájem o češtinu by

mohlo být považováno vydání Balbínovy *Obrany jazyka slovanského, zvláště pak českého*¹. S myšlenkami a názory v ní obsaženými se Pelcl sám ztotožňoval a některé z nich se pak objevily i v jeho *Akademische Antrittsrede* (1793) držené u příležitosti nástupu funkce prvního profesora české řeči a literatury na pražské univerzitě.

Soustavně se však Pelcl českému jazyku začal věnovat až v době, kdy bylo po zdoluhavých a komplikovaných jednáních 1792 povoleno založení stolice českého jazyka a literatury na pražské univerzitě a kdy byl Pelcl 1793 zvolen jejím prvním profesorem.² Dalšími kandidáty na tuto funkci byli F. J. Tomsa, K. I. Thám a J. Rulík. Kromě Rulíka měli oba další kandidáti za sebou už také několik jazykovědných publikací i jazykovou praxi (Tomsa překládal, vydal *Böhmische Sprachlehre* a slovník, Thám byl redaktorem Schönfeldských novin, psal divadelní hry a vydal *Kurzgefaßte Böhmische Grammatik*, resp. *Deutsche Grammatik zum Gebrauche der Deutschen* a též slovník). František Martin Pelcl byl nakonec zvolen především proto, že byla čeština jeho mateřštinou, měl za sebou dlouholetou pedagogickou i vědeckou praxi (byl vychovatelem u Šternberků a Nosticů i členem České společnosti nauk) a byl všeobecně známou a uznávanou osobností.

13. 3. 1793 začal F. M. Pelcl první cyklus přednášek projevem, ve kterém vysvětluje důležitost a význam českého jazyka, připomíná jeho postavení v historii a opakovaně apeluje především na mladé šlechtice, aby češtinou nepohrdali, protože se jim vyplatí s poddanými mluvit jejich řečí, neboť si tak získají jejich lásku a oddanost. Nejzajímavější je z dnešního pohledu pasáž, kde Pelcl mluví o možnosti domluvení se česky i v ostatních částech monarchie, kde žijí Slované³. Pelcl zde poukazuje na fakt, že ve všech zemích, kde žijí Slované, se lze česky domluvit, protože prakticky jde o jeden jazyk, i když na dalších místech mluví např. o polštině jako samostatném jazyku. (Pelcl 1793).

---

¹ Více o tom Johanides 1981.

² Více o tom Johanides 1993.

³ ...in Böhmen, Mähren, Oberschlesien und Oberungarn die Landessprache ist. (Pelcl 1793, s. 3)

Podle dobrozdání studijní komise byl profesor českého jazyka a literatury mimo jiné povinen poskytnout posluchačům studijní materiál a pomůcky ke studiu. Pelcl se tedy dal do zpracovávání mluvnice češtiny. Za základ praktické části použil svou, již dříve pro práci u Nosticů vydanou, příručku *Handbuch zum Gebrauche der Jugend bei Erlernung der deutsch-, französisch-, und böhmischen Sprache* (1775) a jako podklad pro teoretickou část sepsal a v září 1793 poprvé vydal *Nový způsob výkladu druhů českého skloňování*⁴. Jedná se o nevelký tisk osmerkového formátu obsahující jedenáct přehledných tabulek s koncovkami českého skloňování podle jednotlivých typů bez vzorů, na konci každého sloupce jsou uvedeny příklady. Ve druhém vydání téhož spisku, které následovalo v roce 1795, nazvaného však nově *Typus declinatorum ex grammatica Pelcliana*, jsou uvedeny už i vzory a příklady použití (Johanides 1993).

Tyto příručky by však samy o sobě pro profesorskou činnost nestačily, a tak Pelcl dále pracoval na své vlastní odborné mluvnici češtiny. Jeho lingvistické vědomosti by však samy na tak nesnadný úkol zřejmě nepostačovaly, a tak není divu, že mu výsledky svého dosavadního jazykovědného bádání dal k dispozici jeho dlouholetý přítel J. Dobrovský. S jeho pomocí vydal pak Pelcl ještě téhož roku *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*, která pak o tři roky později vyšla v druhém, rozšířeném a přepracovaném vydání. Proto z tohoto vydání vycházím i v této rigorózní práci.

Ačkoliv v tomto roce uplyne od prvního vydání této mluvnice již 211 let, není o ní doposud k dispozici ucelená monografie. Stejně tak je o Františku Martinu Pelclovi jako lingvistovi pojednáno pouze časopisecky (srov. Koblížek 1994, Cuřín 1985, Bělič 1978), v příspěvcích k odborným seminářům (srov. Johanides 1993, Koblížek 1993, Komárek 1994, Koblížek 1994) nebo formou dílčích kapitol v jeho biografiích (srov. Johanides 1985, Hanuš 1914). Nutno podotknout, že stejný osud potkal i ostatní mluvnice předobrozenského, resp. raně obrozenského období. Jejich stručnou charakteristiku poskytl F. Cuřín ve sborníku *Práce ze slavistiky X* (1985), jinak zůstaly badateli téměř

---

⁴ *Typus declinatorum linguae bohemicae, nova methodo dispositarum*, podle Jelínka (1994) byl autorem Dobrovský.

nepovšimnuty. O českém mluvnictví v období baroka soustavně pojednává habilitační práce. V. Petráčkové (1996, rukopis), mluvnice z období předobrozenského, resp. raně obrozenského na své bližší probádání však teprve čekají. V posledních letech se výzkumem historické jazykovědy zabývá kolektiv autorů brněnské Masarykovy univerzity v rámci výzkumného projektu Dějiny české jazykovědné bohemistiky, jehož hlavní řešitelkou je dr. Jana Pleskalová.

Tato rigorózní práce si klade za cíl popis a zejména následnou detailní analýzu mluvnice Františka Martina Pelcla *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* na pozadí doposud získaných odborných poznatků. Vlastním těžištěm práce je rozbor a zhodnocení teoretické části mluvnice. O dalších částech knihy, především prakticky zaměřených oddílech, jako jsou: *Prozodie*, *Rozmluvy*, *Česká rčení* a *Česká přísloví* aj., bude pojednáno pouze stručně. Detailnější analýza těchto pasáží by byla nad rámec této práce.

Pro konkrétnější orientaci v dobové jazykovědné situaci a ve vývoji bádání na tomto poli bude na odpovídajících místech odkazováno na další lingvistické počiny Pelclových současníků a kolegů, konkrétně na F. J. Tomsu, K. I. Tháma a J. Dobrovského. Zejména dílo Josefa Dobrovského mělo na Pelclovu jazykovědnou práci významný vliv.

Vzhledem k tomu, že žádný oficiální překlad této mluvnice do češtiny doposud neexistuje, pracovala jsem s původním pramenem. I když jsem se snažila původní text přeložit co nejvěrněji, mohou být případné odchylky ve výkladech způsobeny nepřesnou interpretací originálu.

Ve své práci jsem dále nemohla dodržet členění kapitol mluvnice tak, jak je uvedl F. M. Pelcl. Z metodických důvodů bylo na některých místech nutno přistoupit k detailnějšímu členění (navíc jsem přidala kapitoly o prepozicích, konjunkcích a interjekcích), jinde naopak ke zhuštění textu (výklady o hláskách a jejich výslovnosti) pro zachování srozumitelnosti, přehlednosti výkladu a obsahové souvislosti. Nejvýraznější změnou v členění je rozdělení mluvnice na teoretickou a praktickou část. Dále jsem oproti originálu vyčlenila kapitolu nazvanou *Dodatky*, do které jsem umístila oddíly o českých rčeních a příslovích,

slovníček v mluvnici použitých českých výrazů, soupis českých jazykových příruček vydaných až do Pelclovy doby a *Notu*, krátkou reakci na Thámovu kritiku předchozího vydání Pelclovy mluvnice.

Při výkladech, především vývoje jazyka, bylo nutno ujednotit a ujasnit používanou terminologii. Vzhledem k tomu, že se Pelcova terminologie na mnoha místech liší od dnešního úzu a na některých místech je dobově poplatná, a tudíž by pro dnešního čtenáře mohla být zavádějící, přistoupila jsem k uvádění těchto výrazů do závorek za termíny užívané dnes, se kterými primárně pracuji. To se týká především oddílu o hláskách a jejich výslovnosti, kde Pelcl dostatečně nerozlišuje mezi označením hláska (*der Laut*) a písmeno (*der Buchstabe*), a některých pasáží o slovesech (*optativ, reciproční slovesa*). V případě, že se Pelcovo pojetí české gramatiky od dnešního poznání liší i po stránce obsahové, tuto odlišnost blíže vysvětluji (např. problematiku *aktionsartu*).

Původní pravopis jsem zachovala pouze u výkladů o grafickém, resp. hláskovém systému češtiny, v dalších pasážích jsem pak postupovala podle současné normy (např. při psaní vysokého *s*, dvojitého *w* nebo psaní grafému *g* na místě dnešního *j* - *dwanácte* [křivanů x *dvanácte skřivanů*; *gsem* x *jsem* ap.). U citací původních publikací jsem zachovala jejich pravopis.

Citováno je v souladu s mezinárodními normami ISO 690: 1987 a ISO 690: 1997, aktualizace březen 2003.

2. Přehled a shrnutí dosavadních poznatků ve sledované oblasti

Jak už bylo uvedeno výše, osobností Františka Martina Pelcla jako lingvisty se autoři doposud zabývali pouze ve formě časopiseckých studií nebo příspěvků k odborným seminářům, popř. v kapitolách dvou biografií. Literatura k tomuto tématu je tedy pro studium velmi omezená.

Největší pozornost vůbec věnuje ve své dlouholeté práci Františku Martinu Pelclovi Josef Johanides. Pelclovou osobností se zabývá komplexně, v roce 1981 o něm vydal rozsáhlou monografii, ve které poskytl ucelený pohled na Františka Martina Pelcla jako na osobu nanejvýš činorodou, zapálenou pro vědeckou a osvětovou činnost a osobnost nanejvýš osvícenou. Jednotlivá dílčí témata z Pelclova pracovního a veřejného života pak zpracovává jednotlivě v četných studiích a výsledky svého bádání prezentuje na odborných seminářích věnovaných F. M. Pelclovi jako historikovi, lingvistovi či "pouze" významné osobnosti českého kulturního života konce 18. století. Já jsem v této práci pracovala pouze s příspěvky týkajícími se F. M. Pelcla jako jazykovědce, ostatní rozsáhlou literaturu jsem ponechala stranou. Johanidesova monografie je cenným pramenem i pro další badatele, jelikož poskytuje vedle primární literatury nejvíce věcných informací k tomuto tématu. Další autoři se o ní také ve svých studiích hojně opírají.

Dalšími nejčastěji citovanými prameny jsou monografie *František Martin Pelcl* od J. Hanuše (1914) a stať B. Havránka *Vývoj spisovného jazyka českého* ve sborníku *Československá vlastivěda* (1936). Poznátky obou však zahrnul do své monografie i Johanides (1981), takže v tuto chvíli již nepřinášejí mnoho nových informací. Z Johanidese a primární literatury vycházejí i ostatní autoři, kteří se F. M. Pelclem jako lingvistou zabývají (Koblížek 1993, 1994, Komárek 1994). Krátkou studii o předobrozenských gramatikách máme k dispozici od F. Cuřína ve sborníku *Práce z dějin slavistiky X* (1985) a příspěvek J. Běliče *F. M. Pelcl a český jazyk* byl otištěn ve sborníku *Slavica*

Pragensia 21, AUC - Philologica (1978). Autoři dále nejčastěji pracovali s monografií A. Pražáka *Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob po přítomnost* (1954). Jednotliví výše uvedení badatelé se v obsahu svých studií navzájem příliš neliší, což je podle mého názoru způsobeno prací se stejnými výchozími materiály, tedy především, jak už bylo řečeno, s Johanidesem (1981), Běličem (1978) a Havránkem (1936), ze kterých je ponejvíce citováno. Ve svých příspěvcích k jazykovědné problematice Pelcloy gramatiky se vždy omezili na pouhý náznak Pelclova pojetí českého gramatického systému, popř. vytkli několik problematických jevů a porovnali je s pojetím u Dobrovského nebo Tomsy, popř. Tháma (např. Komárek 1994). Nejčastěji zmiňovaným jevem je protetické *v*, úžení *é > í*, diftongizace *y > ej* uvnitř slov, *ou* na počátku slov, lok. pl. maskulin nebo psaní a výslovnost dvojího *l*. Specifickým Pelclovým pojetím časování sloves se zabýval pouze Komárek (1994). Často se také opakuje konstatování faktu, že Pelcl pojal, v souladu s koncepcí Dobrovského, za základ nové normy jazyk doby veleslavínské, kdežto např. Tomsa se přikláněl k lidovému úzu a zohledňoval, řečeno dnešními slovy, pragmaticko-komunikační hledisko (např. Koblížek 1994).

V posledních letech se výzkumem starších mluvnic češtiny zabývá též část kolektivu autorů brněnské Masarykovy univerzity v rámci výzkumného projektu *Dějiny české jazykovědné bohemistiky*, jehož hlavní řešitelkou je dr. J. Pleskalová. Praktickou částí mluvnice se mnou studované materiály nezabývají vůbec. Ve stručné formě je o nich pojednáno pouze v mé diplomové práci *Mluvnice Františka Martina Pelcla - Grundsätze der Böhmisches Grammatik* (Tůmová 2005a, rukopis).

Poprvé v ucelené formě přináší poznatky o postavení češtiny ve společnosti konce 18. století, resp. její výuky ve školách a později i na univerzitě monografie kolektivu autorů *Vídeňský podíl na počátcích českého národního obrození. V. Zlobický (1743-1810) a současníci: život, dílo, korespondence* (2004). Tato monografie se primárně zabývá otázkou vyučování češtině na vídeňské univerzitě a jejím prvním profesorem českého jazyka a literatury Valentinem Zlobickým, avšak přinesla odpovědi také na některé

otázky, které si badatelé kladli v souvislosti s F. M. Pelclem a jeho jazykovědnou prací. Zejména definitivně potvrzuje fakt, že se na vídeňské univerzitě učilo podle mluvnice Tomsovy, a ne Thámovy, jak to on sám tvrdí v předmluvě k vydání *Böhmische Grammatik zum Gebrauche der Deutschen* z roku 1798⁵. Pelcl se proti Thámovu tvrzení ohradil v předmluvě k druhému vydání své gramatiky (1798) (srov. dále).

---

⁵ Vintř, Pleskalová 2004, s. 336.

3. Popis a analýza učebnice

3.1. Formální stránka

3.1.1. Základní údaje

Základním pramenem této rigorózní práce bylo druhé, rozšířené a přepracované vydání *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* Františka Martina Pelcla z roku 1798. Knihopisné číslo tohoto vydání je 6970.

Na první straně je vedle titulu knihy jméno autora uvedeno jeho plnou titulaturou, tedy císařský královský profesor české řeči a literatury, člen královské české společnosti nauk a královské učené společnosti ve Frankfurtu nad Odrou. Dále je zde uvedeno jméno tiskaře - Františka Jeřábka, otce - rok a místo (Praha) vydání a informace o tom, že se jedná o druhé, rozšířené vydání. a straně čtvrté je dedikace: *Urozeným pánům hrabatům Svaté říše římské Františku a Friedrichu von Hartig, velkodušnému říšskému hrabatu Františkovi von Hartig, pánům synům a nadějným dědicům víry, nezávislosti na zemských knížatech, lásky k vlasti, poctivosti, moudrosti, věd a jiných šlechetných ctností Jejich osvíceného otce, kdysi mého velkodušného mecenáše, z úcty a vděčnosti věnováno autorem (Pelcl 1798).*

Celá mluvnice obsahuje 300 stránek vlastního textu, kromě toho 16 stránek kritické revize mluvnice K. I. Tháma *Böhmische Grammatik zum Gebrauche der Deutschen* napsané Pelcovým žákem a nástupcem ve funkci profesora české řeči a literatury na pražské univerzitě Janem Nejedlým. Dvě stránky patří předmluvě autora a další dvě se týkají obsahu knihy.

Každá kapitola je rozdělena do dvou částí. V první stojí samotný výklad, ve druhé, nazvané vždy *Poznámky (Anmerkungen)*, stojí dodatky a upozornění na nepravdivosti a odlišnosti od předchozího výkladu. Některé kapitoly mají ještě podkapitoly (srov. členění u Pelcl 1798, Pelcl 1795, popř. Tůmová 2005a).

Německý a český text je tištěn gotikou, latinská terminologie antikvou. V užívání latinské a německé lingvistické terminologie Pelcl kolísá (srov. Pelcl 1795).

Dále je kniha vyzdobena jednoduchými a ornamentálními linkami, plnými iniciálkami ve volném prostoru ve výši dvou řádek. Ve vnějších horních rozích je arabské číslování, dále signatury a stránkové kustody. Sazba textu je místy dvousloupcová (především v části rozhovorů a ve výkladech o literatuře).

V Knihopise českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století mají Pelclova dvě vydání *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* knihopisná čísla 6969 a 6970. Druhé vydání, se kterým zde pracuji, má následující lokace: Bratislava: KSU.(LF3), Brno: UK.(35.772), Gymnázium V aleji 14 (1Vb59), Slovanský seminář MU.(S2108), Nový Bydžov: M., Hradec Králové: SK.(250), Reálné gymnázium Klatovy: M.(25.426), London: British Museum.(12976c.21), Vysoké Mýto: M.(1229), Praha: NUK.(8H936), (4G231 neúplné), MK.(63E11), Radnice: M.(A2278/733), Slaný: Štechovo M.

3.2. Obsahová stránka

3.2.1. Předmluva (Vorrede)

V předmluvě se František Martin Pelcl obrací ke čtenáři, vysvětluje funkci seznamu literatury na konci příručky, poukazuje na to, že se Češi odvědy snažili pěstovat svůj mateřský jazyk, který svého vrcholu dosáhl v 16. století a vyrovnal se podle Pelcla latině nebo řečtině. Za vlády císaře Rudolfa II. byla čeština běžným komunikačním prostředkem nejen mezi lidem, ale i mezi nejvyšší šlechtou. Všechny úřady a soudy mluvily a jednaly česky, listiny a spisy byly vyhotovovány česky a učenci psali své spisy stejně tak zemskou řečí. Tento stupeň vývoje jazyka pak Pelcl považuje za nejvhodnější předlohu pro konstituování spisovného českého jazyka koncem 18. století. Konkrétně sleduje úzus tzv. "dobrého spisovatele", především Daniela Adama z Veleslavína.

Dále vysvětluje rozdělení písmen, resp. hlásek na latinské a české, které by mělo ulehčit učení češtině a především jejího pravopisu. U oddílu o prozodii se Pelcl hlásí k Dobrovskému a uvádí, že jej od něho celý přejal, pro druhé vydání pouze sám zkrátil a upravil.

Příklady použití v části o syntaxi, přísloví a rčení jsou přebrány od *nejlepších českých autorů* (Pelcl 1798), i když je Pelcl přímo jmenovitě neuvádí. Slovníček použitých českých slov je uveden na konci mluvnice, protože slovíčko, které si člověk sám vyhledá si podle Pelcla lépe zapamatuje.

Důležité je v předmluvě určení celé příručky. Pelcl sám na konci poznamenává, že si troufá lichotit, že vypracoval materiál, který se bude hodit nejen Němcům, ale i rodilým Čechům, nebo dokonce gramatikům (Pelcl 1798). Příručka je určena nejen Němcům, kteří se chtějí českému jazyku naučit, ale i Čechům, pro procvičení a doplnění vědomostí o svém mateřském jazyku a gramatikům jako studijní materiál.

Rozmluvy, které obsahují vedle témat a situací z každodenního života, i nástin české literatury mohou být zajímavé jak pro Čechy, tak pro Němce. Souvislé texty na konci knihy slouží k procvičování a jako inspirace pro překlady.

3.2.2. Kritická revize Thámovy gramatiky (Kritische Revision der Thamischen Grammatik)

Zajímavá a dobově charakteristická je dále Kritická revize Thámovy gramatiky, která je polemickou odpovědí na urážlivé výroky na Pelcova adresu a tvorbu. Jejím autorem je Pelclův žák a pozdější nástupce ve funkci profesora české řeči a literatury na pražské univerzitě Jan Nejedlý. Vedle obhajoby svého učitele v ní Nejedlý napadá Karla Ignáce Tháma, že při psaní své gramatiky nehorázně opisoval z Pelcova prvního vydání, a některé pasáže dokonce opsal chybně. Dále mu vyčítá nekompetentnost k psaní gramatiky, zmatenost a nejasnost Thámem stanovených pravidel, neodborný přístup ke zpracování materiálu. Vypisuje místa, ve kterých si Thám sám protiřečí, nebo kde jsou jeho výklady mylné. Nejedlý dále zpochybňuje Thámovo tvrzení, že se na vídeňské univerzitě čeština vyučuje podle jeho učebnice. Podle Nejedlého a Pelcla se ve Vídni učí podle učebnice Tomsovy. Tento argument potvrdilo studium korespondence V. Zlobického (Vintr, Pleskalová 2004). Nejedlý reaguje na Thámovo obvinění, že Pelcl napsal pamflet proti němu záměrně, aby znemožnil, nebo aspoň snížil prodej jeho knihy. Nejedlý toto obvinění odmítá s tím, že Thámová gramatika jde očividně dobře na odbyt a že jí Pelcova kritika může těžko ublížit, když si ji čtenář přečte až po zakoupení knihy Pelcovy. Dále prochází Nejedlý Thámovu gramatiku stranu po straně a opravuje chyby, kterých se podle něho Thám dopustil. Jako jedna z největších závad na učebnici je na mnoha místech znovu a znovu označována Thámová "liberálnost", tedy to, že některá pravidla přizpůsobuje lidové mluvě, podle Nejedlého mluvě *pražských hokynářek* (Pelcl 1798). Tuto možnost výuky Pelcl ve své gramatice striktně odmítá. *Böhmische Grammatik zum Gebrauche der Deutschen* označuje dále Nejedlý za *Flickwerk* (Pelcl 1798, s. 9), tedy jako slátaninu. Ke konci jeho

argumentace graduje a několikrát Tháma označí za opisovače a nehorázného plagiátora, který sám nemá o gramatice ani potuchy.

Celá polemika zabírá v úvodu Pelclových knihy 16 stránek.

Na rozdíl od Cuřína (1985) se domnívám, že Nejedlý v této kritice reaguje na Thámovu nejnovější vydání, tedy z jara roku 1798. Nechvalně se o Thámově jazykovědné práci vyjádřil i V. Zlobický ve své korespondenci s V. F. Durychem (Vintr, Pleskalová 2004).

3.2.3. Teoretická část

3.2.3.1. Hlasy, jejich rozdělení a výslovnost

V první kapitole podává Pelcl výklad o písmenech, kterými Češi psali dříve a píšou nyní. Nejdříve se k záznamu české řeči používalo písmen latinské abecedy. Jsou to: *a, b, c, d, e, f, g, h, ch, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, x, y, z*. Protože ale Češi těmito písmeny nemohli popsat všechny hlásky ve své řeči, bylo těchto 24 písmen doplněno o písmena další, a sice: *č, d', g, l, ň, ř, š, t', w, ž*. Dále byl zjednodušen pravopis dlouhých vokálů z dřívějšího psaní dvou krátkých za sebou na psaní jednoho s přidáním diakritických znamének. Tak vznikly grafémy *á, é, ě, j* (roz. *í* - pozn. Tůmová), *ú, ý*. Nakonec byla ještě přidána speciální písmena (znaky), která měla signalizovat začátek nebo konec slova - *ff, s, š, v*. Pelcl dále tato písmena jako první vůbec (Jelínek 1995) rozděluje na latinská, česká a neurčitá. Latinská jsou: *a, á, d, e, é, ff, g, h, ch, k, l, n, o, q, r, s, t, u, x, y, ý, z*. Česká jsou: *c, č, d', ě, f, g, i, j, l, ň, ř, š, š, t', v, ů, ž*. A neurčitá jsou: *b, l, m, p, w*.

Co se výslovnosti týče, uvádí Pelcl výslovnost podle výše uvedených skupin. Latinské hlásky se v češtině vyslovují stejně jako v latině, příklady vybírá nejen z latiny, ale i z němčiny, italštiny nebo z francouzštiny. Při výkladu postupuje po jednotlivých hláskách a příklady nešetří. U konsonantů *k* a *t* upozorňuje na nežádoucí výslovnost s přídechem, která je obvyklá v němčině. U konsonantu *l* upozorňuje na tmavší výslovnost než je u *l*, ale podotýká, že už je

⁶ Pelcl řadí zřejmě grafém *ě* mechanicky mezi grafémy značící dlouhé vokály z důvodu jeho vzniku z grafému *ie*, který byl však vyslovován krátce.

obvyklá pouze u Poláků, Slováků a Moravanů. Češi již rozdíl mezi měkkým a tvrdým *l* nevyslovují. Konstatuje však, že by se rozdíl mezi těmito dvěma hláskami měl uvádět v učebnicích a slovnících. Z hlediska germanistiky je také zajímavé, že Pelcl u výslovnosti *r* píše: *R má hlas jako v jiných jazycích: rada, orel, vrtati, smrt* (Pelcl 1798, s. 3), protože dnešní německá výslovnostní norma⁷ sice povoluje trojí, resp. čtverou spisovnou výslovnost hlásky *r*, avšak ani jedna z nich není totožná s českým *r*. U hlásky *s* dodává různopsaní. Na začátku a uprostřed slova se píše *ſ*, na konci *s*. Jako prepozice se píše také *s* a u slov přejatých z němčiny i s pravopisem se česky píše *sſ*, tady např. *profesſor* ap. Hlásky *t* přechází před *i* a *ě* v češtině na *t'*. Hlásky *u* se píše na začátku slova a jako prepozice jako *v* (*vnor*). Hlásky *x* se vyskytuje pouze u cizích slov. U hlásky *y* je zajímavé Pelcovo upozornění na jeho odlišnou výslovnost od hlásky *i*. Obzvláště po hláskách *b*, *l*, *m*, *p* *v* se má vyslovovat hruběji. *Y* patří mezi latinské hlásky, protože může stát jenom po nich.

Při výkladu výslovnosti vlastních českých hlásek postupuje autor stejně jako u latinských, tedy především podle analogie z němčiny, francouzštiny nebo latiny, na několika místech si dokonce vypomáhá v té době ne moc rozšířenou angličtinou (např. u písmena *č*). Stojí-li *d'* před *i* nebo *ě*, odpadá mu háček, protože ten už je na samohlásce, a vyslovuje se jako *d'*. U hlásky, resp. grafému (termín grafém Pelcl nepoužívá - pozn. T.) *ě* vysvětluje Pelcl pro lepší pochopení výslovnosti její etymologií, tedy vznik z diftongu *ie*. Jednoduché *f* se píše na začátku slov cizího původu jako *fīceti, fara* nebo *fīk*. Grafém *g* se v češtině vyslovuje jako německé *j*. Na své místo přišlo jako náhrada za starší *y* nebo *i*. Při této příležitosti zdůrazňuje Pelcl nutnost psaní grafému *g* na začátku časovaného slovesa *býti* - *gsem, gsou* ap., protože by se tvary *sem* a *sou* mohly plést s jinými slovy a především proto, že v záporu jsou nevypustitelná a dobře slyšitelná - *negsem, negsou*⁸. Hlásky *i* je vyslovována stejně jako v němčině, smí však stát pouze po českých konsonantech. Po latinských se píše vždy *y*. *Je-li i dlouhé, prodlužuje se pod linku* (Pelcl 1798, s. 6), tedy na grafém *j*. Stojí-li *ñ* před *i* nebo *ě*, ztrácí háček, a je vyslovováno jako *ñ*, měkce s celým jazykem přitisknutým na patro. U hlásky *ř* je zde řečeno, že jeho výslovnost se musí

⁷ Duden 6 Aussprachewörterbuch, 2000.

⁸ Srov. Dobrovský 1809.

odposlouchat od rodilého Čecha. Jako podobná výslovnosti ř jsou uváděna slova *Hirsch* nebo *Wurst*. Spřežka [ʃ] se čte stejně jako německé *sch*, na konci slov a před dalším [ʃ] však má podobu š (*myš*, *vyš[ʃi]*). Ť se vyslovuje stejně jako ň a *d'* měkce, předchází-li před *i* nebo *ě*, háček se nepíše. U hlásky *ů* vysvětluje Pelcl stejně jako u *ě* etymologii, tedy vznik z diftongu *uo*. O hlásce *ž* se Pelcl vyjadřuje jako o pěkné hlásce, kterou Němci nemají. Další charakteristiku neuvádí.

Při čtení výkladu o výslovnosti je třeba mít na paměti, že přirovnávání výslovnosti jednotlivých vokálů k jejich výslovnosti v jiných jazycích je pouze orientační. Například němčina má od češtiny odlišnou artikulační bázi a pro artikulaci vokálů je v ní relevantní především distinktivní rys napjatosti - nenapjatosti. Není tedy možno říci, že výslovnost toho kterého vokálu je v češtině stejná jako v němčině. Stejně námitky mohou být vzneseny vůči přirovnávání výslovnosti konsonantů, zejména *l*, kde se česká výslovnost od německé liší významně.

Konsonanty *b*, *m*, *p*, *w* jsou podle Pelcla konsonanty neurčité, protože patří jak ke konsonantům českým, tak k latinským. Stojí-li před *y* nebo na konci slova, patří latinským a jsou vyslovovány hruběji. Před *i* patří k českým a jsou vyslovovány měkčeji. Na závěr připouští Pelcl do skupiny neurčitých konsonantů i *l*, protože se už podle něho výslovnostní rozdíly mezi oběma variantami setřely.

Dále se podle Pelcla dají hlásky dělit ještě, řečeno dnešní terminologií, podle místa a způsobu artikulace (návod na správnou artikulaci českých hlásek připojuje hned k výkladu o jejich výslovnosti výše). Podle zapojení jednotlivých částí úst se hlásky dělí na: 3 hrdelní (*Gurgellaute, guttérales*) - *h*, *ch*, *k^o*, 1 dásňovou (*Gaumenlaute, palatinum*) - *g*, 5 retných (*Lippenlaute, labiales*) - *b*, *f*, *m*, *p*, *w*, 5 jazykových (*Zungenlaute, linguales*) - *d*, *t*, *l*, *n*, *r*, 6 zubných (*Zahnlaute, dentales*) - *c*, *č*, [ʃ], [ʒ], *z*, *ž* a 1 smíšenou (*gemischt*) - *ř*.

---

⁹ Srov. dnešní klasifikaci

Dále se hlásky dělí na vokály a konsonanty. Existují také dva polovokály: *l* a *r*, které jsou slabikotvorné (Pozn.: Termín T.).

Podle síly produkce rozlišuje Pelcl hlásky na silné (*durae*) a jemné (*molles*). Silné jsou: *c, č, f, g, ě, h, ch, k, l, r, ř, ſ, ſſ, z, ž*. Jemné jsou: *b, d, f, m, n, p, t, w*.

Další skupiny, které je možné z konsonantů vydělit jsou: skupina konsonantů, které se mění (*wandelbare Konsonanten*) - *h, ch, k, l, r* a skupina těch, které touto změnou vzniknou (*verwandte Konsonanten*) - *z, ſſ, c, l, ř*.

Dnešní terminologii bychom tuto změnu označili jako hláskovou alternaci. Pelcl tento výraz nezná, ale zde bude používán i nadále (pozn. T.).

Kromě vokálů a konsonantů má čeština v Pelclově podání dva diftongy, a to *au* a *ey*. Stará čeština¹⁰ měla prý ještě *ay, oy, uy*. U diftongu *au* připomíná Pelcl etymologii z dlouhého vokálu *ú* (*ú > ou, múka > mouka*) a výslovnost jako v rakouské němčině, tedy tmavší. Na paměti je třeba však stále mít, že diftongem *au* měl Pelcl na mysli dnešní diftong *ou*, a ne *au* (*auto*), jak by se mohlo na první pohled zdát. Pozor je také třeba dát při rozlišování diftongu a vokálů *a* a *u* heterosylabických (pozn.: Termín T.). Pelcl uvádí, že staří Čechové nikdy neříkali např. *núčení*, takže ve slově *naučení*, není *a* a *u* diftongem. Samozřejmě u tohoto příkladu zcela opomněl slovotvorný princip. Diftong *ey* vznikl z dlouhého *y* a čte se tak, jak je, ne jako v němčině (*ai*) (*mýdlo > mejdlo, hýbati > hejbati*), dále se vyskytuje jako prefix u superlativu adjektiv a adverbíí (*naj > nej*). Pelcl používá v tomto případě pro označení prefixu termín *Partikel* (partikule, částice), já se v této práci držím dnešní českého úzu.

Z výše uvedeného vyplývá, že F. M. Pelcl nerozlišoval mezi grafémem a fonémem, resp. grafémem a hláskou tak, jak je to obvyklé v dnešní lingvistice. Na jeho obhajobu je však nutné říci, že stejné kolísání je v té době typické i pro ostatní jazykovědce a neubráníl se mu ani např. J. Dobrovský. Pelclovo dělení hlásek na latinské a české se nadále neuplatnilo, i když je beze sporu zajímavé.

¹⁰ Roz. češtinu středověkou

Pro dnešní lingvistiku je určující klasifikace podle místa a způsobu artikulace, kterou Pelcl uvádí až sekundárně. V hodnocení palatalizace mísí Pelcl hledisko fonologické s hlediskem morfologickým.

3.2.3.2. Výslovnost celých slov (Von der Aussprache ganzer Wörter)

Na počátku výkladu Pelcl deklaruje, že každé české slovo musí mít přízvuk (*der Ton*), a sice na začátku slova. Podle tohoto vzoru přebírají pak obvykle i cizí slova přízvuk na první slabice. První slabiky nazývá Pelcl přízvučné, koncové pak nepřízvučné. Ve spojení substantiva s prepozicí přejímá přízvuk prepozice - přesněji řečeno - nepřejímá přízvuk, ale dostává se na počátek přízvukového taktu (Pozn. T.). Pro srovnání je uvedeno postavení přízvuku v němčině a francouzštině. Český přízvuk je podle Pelcla dvojitý, a sice ostrý, resp. přiostrřený (*geschärfter Ton*) a protažený (*gedehnter Ton*). Ostrý přízvuk je krátký, protažený je dlouhý. Čárka nad vokálem však neznačí přízvuk, nýbrž pouze délku patřičného vokálu. Přízvuk se nemění ani při ohýbání. Tím, že na sebe přízvuk strhávají i prepozice, dochází ještě v Pelclově době k tomu, že někteří lidé píšou prepozice dohromady se substantivem, tedy tak, jak tomu bylo dříve. U dvou a tří slabičných prepozic zůstává přízvuk i na substantivem (myšlen pravděpodobně přízvuk vedlejší - pozn. T.). Toto pravidlo však platí i pro čtyři následující prepozice - *skrz, dle, krom, blíž*.

3.2.3.3. Pravopis (Von der Rechtschreibung)

Pro český pravopis uvádí Pelcl následující pravidla.

Konsonanty se podle Pelcla píšou stejně, jak se vyslovují. O asimilaci znělosti či místa nebo způsobu artikulace, a tedy odlišnosti psaní od výslovnosti není u Pelcla nikde zmínka. Ovšem není důvod předpokládat, že by si Pelcl této skutečnosti nebyl vědom, jelikož dobrou znalost živého, tedy i mluveného jazyka dostatečně prokázal na jiných místech.

Vokály mohou být jak dlouhé, tak krátké. Dlouhé jsou označeny čárkou, pouze *í* se prodlužuje pod linku, tedy píše se jako *j*. Vokál *o* je vždy krátký, kromě zvolání. Hláska *ú* se píše s kroužkem, vzniklo totiž z diftongu *uo*. Chybí zde poznámka, že se tak neděje u všech vokálů /*ú*/. Dlouhé vokály se dříve psaly zdvojeně. Kde je vokál krátký a kde dlouhý, se pozná z výslovnosti nebo se musí naučit spolu s ohýbáním.

Konsonanty *f*, *ſ*, *ſſ* se na konci slov píšou *ff*, *s*, *ſ*. V prostřed slova se píše taktéž *s* a *ſ*. Tam, kde se konsonant zdvojuje, píše se takto: *sſ*, *ſſſ*.

Vokál *u* se na začátku slov a jako prepozice píše jako *v*. Negace nemá v tomto případě na pravopis vliv.

Pravopis tvrdého a měkkého *l* se už nerozlišuje, resp. je možné psát na místě tvrdého *l* měkké *l*. /*Son*[t unter]chied man [owohl im Sprechen als auch im Schreiben das grobe *l* von dem feinen *l*. Aber beides hat aufgehört. Man [chreibt also jetzt [ly][el, ky]elý oder [ly][el, ky]elý (Pelcl 1798, s. 14)/ (srov. Havránek 1936, s. 83).

Psaní velkých písmen je v češtině na začátku vět, na začátku veršů, u proprií a názvů měst a jiných lokalit, jmen národů a od nich odvozených adjektiv.

Pro psaní tvrdého a měkkého *i*, které činí cizincům zpravidla největší potíže, stanovuje Pelcl následující pravidla: po latinských konsonantech následuje vždy latinské *y*, po českých konsonantech následuje vždy české *i*.

Z dnešního hlediska je nanejvýš zajímavá poznámka o tom, že se při psaní *i/y* po pravopisně obojetných konsonantech (Pelcl je označuje jako smíšené) řídíme výslovností. Vyslovujeme-li tvrdě se zúženými rty, následuje *y*, vyslovujeme-li měkce s lehce pootevřenými rty, následuje *i*. Pokud si mluvčí podle výslovnosti není jist, může použít jakousi náповědu, a sice pokud lze vokál rozpustit (*auflösen*) na *ey*, píše se *y* nebo *ý*, pokud na *ě* nebo *e*, píše se *i* nebo *j*. Konkrétně tedy *mýti* a *mejdlo* (ale také *býti* - *beyti* nebo *kli]na* - *kle]ám*, *mí]to* - *mě]to*, *wí]kám* - *weš!*) nebo *bída* a *bědovati* atd., u slova *my]livec* stojí pouze poznámka, že je od slova *my]l*.

Následují příklady psaní po všech smíšených konsonantech, u některých příkladů uvádí i motivovanost slov. U psaní po *w* Pelcl upozorňuje na odlišné psaní v případě, že je *wy/wi* součástí kořene slov a v případě, že se jedná o předponu *wy-*. Předpona se dá totiž rozložit stejně jako výše, tedy na *wey-* (*wydělek*, *weyložek* ap.). U cizích slov se po *b*, *m*, *p*, *w* píše vždy měkké *i*. Po *l* se píše na začátku slova vždy *i*, pouze u slov *lysý* a *lýko* se píše *y*.

Distribuci tvrdého a měkkého *i* na konci slov dále upřesňují kapitoly o deklinacích a konjugacích. Už na tomto místě je však naznačené rozdělování substantiv na životná a neživotná.

Na dalším místě je upozorněno na změnu významu některých slov v závislosti na psaní *i* a *y* (srov. *bydlo* x *bidlo*, *pykám* x *pikám*, *pyl[k]* x *píl[k]*, *pytel* x *pitel* /ve smyslu piják - pozn. T./, *wyji* x *wiji* atd.).

Od výše uvedených pravidel se však i určitá slova liší a je nutno psát podle výslovnosti - *kopyto*, *kobyła*, *třpytím se*, *powyk* aj. Speciální pozornost je věnována psaní *y* po *c*. Jelikož je *c* český konsonant, mělo by se po něm psát české *i*, a už středověcí autoři psali v koncovce *i* (Tkadleček, Trojanská kronika aj.). Už v Pelclově době je podle tvrzení autora vlivem zvyku obvyklé psaní *y*. Toto psaní je důsledek bratrského pravopisu - pozn. T.

Výklad o psaní *y/i* po pravopisně obojetných konsonantech velmi připomíná současné školské učivo o vyjmenovaných slovech. Zajímavé je také potvrzení obtížnosti psaní tvrdého a měkkého *i* a především doporučení řídit se při pochybnostech výslovností. Lze se tedy domnívat, že na konci 18. století byl stále rozdíl ve výslovnosti zřetelný.

3.2.3.4. Rod substantiv

Čeština má stejně jako latina nebo řečtina tři rody - maskulinum, femininum, neutrum. Maskulina jsou všechna jména biologického mužského

rodu a ta jména, která označují mužský stav. Feminina jsou všechna jména biologického ženského rodu a ta jména, která označují ženský stav. Neutra jsou všechna mláďata a potomci lidí. Rod ostatních jmen lze určit podle koncovky (*Ausgang des Wortes*).

Zakončení na latinský konsonant

Substantiva, která končí na latinské konsonanty, jsou zpravidla maskulina. Za zmínku stojí skupina slov zakončených podle Pelcla na *-d*, která tvoří výjimku z výše uvedeného pravidla, a je ženského rodu. V současné češtině končí tato slova na *-d'*, a výjimkou by tedy nebyla. Ve staré češtině se původní tvar zakončený na palatálu postupně historickým vývojem depalatalizoval, následně pak pod vlivem zakončení ostatních pádů přijal změkčení zpět (Vážný 1970, s.73, 74). Jsou to slova: *čeled'*, *zed'*, *odpověd'*, *zповěd'* a další. Velká skupina zakončená na *-l* jsou však také feminina (*mysl*, *půl*, *swízel* aj.). Po *t* platí sice výše uvedené pravidlo, výjimku však tvoří substantiva 3. deklinace (vzor *milost*), která jsou feminina a v ostatních pádech mají *ť*. Některá z nich mají v současné češtině *ť* i v nominativu (srov. pozn. o zakončení na *d*, resp. *d'*). Jsou to např.: *chut'*, *plet'*, *obět'*, *čtvrť'*, *rtuť'*, *peruť'* aj. Substantiva končící na *-w* splňují pravidlo, avšak některá víceslabičná nebo zakončená na *-ew* jsou feminina (*pánew*, *mrkew*, *tetřew* /zřejmě analogicky podle tvaru pův. v-kmenů - pozn. T./).

Zakončení na český konsonant

Substantiva končící českými konsonanty jsou jak maskulina, tak feminina. Víceslabičná substantiva končící na *-c* jsou obvykle maskulina, ostatní jednoslabičná a jejich odvozeniny jsou feminina, jako: *klec*, *noc*, *moc*, *pec*, *věc* a *nemoc*, *pomoc*, *obec*. Substantiva končící na *-č* jsou maskulina, kromě asi jedenácti, která jsou feminina. Substantiva na *-d'* jsou feminina, na *-g* jsou maskulina, kromě feminin *kolej*, *lišej*, *prodej* (podle Bělič; Kamiš; Kučera 1978 je *prodaj* maskulinum, podle Jungmanna 1839 je to femininum i maskulinum - pozn. T.), *slůj*, *stáj*, *šalvěj*, *zbroj*, *voj*. Substantiva na *-ň* jsou feminina, ale některá i maskulina, na *-ř* jsou převážně maskulina, kromě *lektvář*, *drůběř*, *šíř*,

tvář, zběř a zvěř, někteří autoři prý také píší *kancelář*. Slova na *-š* jsou jak maskulina - *groš, koš, pleš* (podle Bělič; Kamiš; Kučera 1978 je *pleš* maskulinum, podle Jungmanna 1839 též - pozn. T.), *rauš* - tak feminina, stejně tak na *-šť*. Slova na *-ž* jsou většinou feminina.

Zakončení na vokál

Slova končící na *-a* jsou feminina (*brána, hlava*), maskulina s touto koncovkou sem podle Pelcla nepatří. Avšak podle paragrafu o rodu jmen (§144) mohou slova, která mají toto zakončení, být maskulina, jsou-li mužské podstaty (pozn. T.). Jako neutra, která však v plurálu končí na *-a* jsou zde uváděna pomnožná jména (*bedra, játra, vrata* aj.).

Substantiva končící na *-e* a mající před tímto *-e* český konsonant jsou feminina, protože toto *-e* vzniklo přehláskou z původního *-a* (*ovce, duše*). Z tohoto pravidla jsou vyjmuta ta neutra, která označují mláďata (viz výše - pozn. T.). Dále jsou neutra i ta jména, která končí na *-e*, ale jsou neživotná (*moře, nebe, pole*), sem pak patří i jména zakončená na *-iště* (*koštiště*). Feminina jsou naopak ta jména, která končí na *-e* nebo *-ě* a jsou obvyklá v plurále, jako např. *Budějovice, Litoměřice* apod. Jména, která končí na *-j*, resp. *-í* a jsou ponejvíce kolektiva nebo deverbativa, jsou převážně neutra, výjimku tvoří maskulina *září* a *pondělí* (už ve staré češtině přešla obě substantiva od maskulin k neutrum / střední bio-kmen/) (Vážný 1970, s. 40, 41) a feminina *bibli, rolí, lodí*. Slova jako *sudí* nebo *paní* sem podle Pelcla nepatří. Podle paragrafu o rodu jmen (§145) mohou slova, která mají toto zakončení být feminina, jsou-li ženské podstaty (pozn. T.).

Všechna slova zakončená na *-o* jsou neutra.

Všechna slova s koncovkou *-ý* jako *apelacý, procesý* atd. jsou feminina, *-ý* vzniklo kontrakcí z latinské koncovky *-io*. Pravidlo o určování rodu v plurálu končícím na *-y* není podle Pelcla přesné, patří sem jak maskulina, tak feminina. Patří sem i jména měst a obcí jako např. *Dolany, Hradčany* apod.

U kompozit se rod určuje vždy podle posledního slova v řadě, kromě koncového slova *mysl*, které má pak v kompositech rod maskulin (*nesmysl*).

Podle výše nastíněných pravidel se musí řídit i cizí slova používaná v češtině a řadí se tak do českého paradigmatu. (Tento termín Pelcl nepoužívá.)

V této kapitole podává Pelcl návod pro určování rodu substantiv. Jako třídící hledisko zde vystupuje vedle biologického rodu jejich zakončení. Podobný princip se uplatňuje v češtině dodnes, slouží však k třídění substantiv do deklinačních typů. U Pelcla tyto rady upomínají spíše na pomůcky při určování členu v němčině.

3.2.3.5. Hláskové alternace vokálů a konsonantů (Von der Verwandlung der Vokale)

Alternace vokálů

Podle Pelcla začalo docházet k alternaci vokálů ve 14. století, když se Češi pokoušeli zkrášlit svoji řeč tím, že odstraní některé nepříjemné hlásky ze slov. Zejména vokály *a*, *u*, a *o* zněly na koncích slov po českých konsonantech tak nepříjemně, že je Češi nahradili vokály *e* a *i*. Např. gen. sg. mask. *otca* > *otce*, *koňa* > *koně*, dat. *otcu* > *otci*, *koňu* > *koni* atd.

Podle tohoto pravidla se Pelcl domnívá, že jedinou správnou koncovkou gen. pl. mask. je *-ůw*, a ne *-ů*.

Dále se Pelcl domnívá, že se podle této alternace změnilo *mořo* na *moře*, *děwčo* na *děwče*, *štěňo* na *štěně* atd. Toto byla, jak už dnes víme, mylná domněnka, protože tvary *mořo*, *děwčo*, *štěňo* nikdy neexistovaly. Psl. *morio* > *moře* > *moře*, *děwče* a *štěně* jsou původní nt-kmeny, vzor kuře (psl. *kurę*) (Vážný 1970).

Dále tímto způsobem podle Pelcla vznikl ak. sg. fem. *owcy*, *zemy* a dat. sg. neut. *moři*, *bojišti* atd. Po retnicích došlo podle Pelcla ke změně *ia* > *ie* > *ě*, např. *hřibia* > *hřibie* > *hřibě*, *dewiat* > *dewiet* > *dewět*. Etymologie slova *devět* se

však ve skutečnosti liší - psl. *devěť* > pč. *d'evät'* > nč. *devět*, i-kmeny typ kost (Vážný 1970).

Dále se změnila jména typu *slepica* > *slepice*, *duša* > *duše*, *kožuch* > *kožich*, *moja* > *moje* atd. Na základě těchto změn v koncovkách slov došlo ke vzniku tří nových deklinačních paradigmat, a sice druhého (*muž*, *meč*), pátého (*duše*) a sedmého (*psaní*).

V této souvislosti došlo také ke změně v konjugaci, kdy se koncové *-a* v part. prés. změnilo na *-e*, resp. *-ě*, tedy např. *wolaja* na *wolaje*, *sed'a* na *sedě* ap.

Ze stejného důvodu vznikla 1. os. sg. prés., *pláči*, *ukáži*, *piji* atd. z původního *pláču*, *ukážu*, *piju* atd. Podle toho se také změnila 3. os. pl. prés. z *pláčou*, *ukážou*, *pijou* na *pláčí*, *ukáží*, *pijí*. Podle Pelcla je koncovka *-ou* ještě nesnesitelnější než původní *-ú*, ale *-í* je v každém případě nejlepší.

O hláskovou alternaci, resp. úžení se také jedná při odvozování slov typu *péro* > *pírko*, *wes* > *wiska*, *pec* > *pícka* atd. Ke změně dochází nejen v kořeni, ale i v koncovce - *zelé* > *zeli*, *obilé* > *obilí* a týká se i adverbii - *déle* > *dýle* a sloves *jěsti* > *jísti*, *řeci* > *řici* atd. Dlouhé *é* se mění na *j* (*í*) nebo *y*, podle toho, jak to vyžaduje předcházející konsonant. Po českém měkkém *l* přechází *é* v *j* (*í*) vždy - *chlév* > *chlív* ap. Výjimku tvoří slova *chléb*, *lék*, *mléko* a *plésti*, která se píšou postaru. V lidové mluvě je prý možno zaslechnout tato slova po změně (srov. Tomsa 1782), ale spisovné je *chléb* atd. Hlávka *ě* se také často mění v *í*, např. *děra* > *díra*, *měra* > *míra* atd. Tato alternace probíhá při odvozování i v Pelclově současnosti. Dále dochází i k jiným alternacím, jako např. *zvoním* > *zwáním*, *růsti* > *rostu*, *potok* > *potůček* aj.

Alternace konsonantů

Převážně při skloňování alternují v češtině konsonanty *h*, *ch*, *k*, *l*, *r*, *v*, *z*, *ř*, *c*, *l*, *ř*. Jedná se hlavně o dativ a lokál typu *Praha* > *Praze*, *blecha* > *bleše*, *ruka* > *ruce*, *skála* > *skále*, *hora* > *hoře* atd. Stejná změna probíhá i v plurále,

má-li mít nom. koncovku *-i*, a u plurálu adjektiv, např. *koželuh* > *koželuzi*, *drahý* > *drazí* atd.

Dále se podle tohoto pravidla řídí i derivace, komparace a konjugace. V pl. adjektiv, která mají sg. *-ský*, přechází koncovka v *-ští* a koncovka *-stý* v *-stí*.

Dále Pelcl zmiňuje už podle něj dávno proběhlou změnu - asimilaci znělosti (tento termín Pelcl nezná) (*kto* > *kdo*, *ot* > *od*, ale i *svatba* > *svadba* nebo *sbor* > *zbor* aj.).

Z předcházejících výkladů je znovu patrná absence lingvistického vzdělání autora. Jak už bylo řečeno, studoval Pelcl vývoj jazyka "indukčním" způsobem, tedy studiem starých českých památek, kde si všímal změn jak hláskových, tak morfologických. Ne vždy se mu ale podařilo vysledovaný jev správně interpretovat. Tento fakt je tedy třeba mít na paměti při posuzování pasáží zabývajících se právě vývojem češtiny.

3.2.3.6. Deklinace

V češtině probíhá skloňování substantiv stejně jako v latině a řečtině pomocí změn koncovek v jednotlivých pádech. V češtině je pádů sedm. Nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál.

Prvních pět je stejných jako v jiných jazycích, lokál označuje obvykle místo a je vždy spojen s prepozicí, proto se též nazývá pádem předložkovým.

Instrumentál označuje prostředek nebo nástroj, kterým se něco děje. Např. *píchl ho nožem* apod. Instrumentál bývá také často používán s prepozicí, ale není to podmínkou. Např. *nad hlavou*, *pod stromem* apod.

Pozměňování koncovek podle pádů se nazývá deklinace a čeština má těchto deklinačních paradigmat osm. Rozdělení do paradigmat probíhá podle rodu a podle toho, zda je zakončení na hlásku českou nebo latinskou. Dále pak u maskulin i podle kategorie životnosti. Podle prvního a druhého paradigmatu se skloňují maskulina, podle třetího, čtvrtého a pátého se skloňují feminina a podle šestého a sedmého neutra. Osmé paradigma patří tak zvaným kontraktům, což jsou slova, jejichž původní zakončení *-ia*, *-ie* nebo *-io* přešla v *-í* nebo *-ý*. Každé paradigma má svoje skloňovací vzory.

První paradigma má vzory *had* pro maskulina životná a *dub* pro neživotná. Druhé paradigma má vzory *meč* pro neživotná maskulina a *muž* pro životná. Třetí paradigma patří femininum a má vzor *milost*, zatímco čtvrté má vzor *ryba* a páté *duše*. Šesté paradigma je pro neutra se vzorem *slovo*. Sedmé rozlišuje neutra podle životnosti na vzory *tele* a *pole*. Osmé paradigma je určeno pro kontrakta a má vzor *psaní*. (Dále srov. tabulku 7.1. u Tůmová 2005a.)

První deklinace (*dub*, *had*)

Podle této deklinace se skloňují substantiva maskulina zakončená na latinské konsonanty. Výjimku tvoří substantiva *Francouz*, *kněz*, *peníz*, *vítěz*, *loket*, *oděv* a *řetěz*, ta se skloňují podle deklinace druhé (*meč*, *muž*). Řecká a latinská jména zakončená na *-us* nebo *-es* tuto koncovku v přímých pádech ztrácí, některá si ji však i přesto uchovávají. Latinská jména zakončená na *-o* mají v gen. sg. koncovku *-ona* (*Cicero* - *Cicerona* atd.). Některá skloňovaná substantiva podle typu *dub* mají v gen. sg. koncovku *-a*. Patří sem názvy některých měst, měsíců s koncovkou *-en*, některých dnů v týdnu. Dále jsou to některá jiná slova, jako např. *dnešek*, *chléb*, *rybník* aj. U některých dalších substantiv jsou v gen. sg. možné dvě koncovky *-a* i *-u*. Substantivum *pán* má ve smyslu *bůh* gen. sg. *páně*, jinak *pána*. Dále při skloňování podle první deklinace dochází k těmto hláskovým alternacím: *ů* > *o*, *á* > *a*, *e* > *o*. U neživotných substantiv mají stejnou koncovku ak. a nom., u životných je to ak. a gen.

Dříve byl stejný tvar jako ak. u nom. i u životných. Opozice životnost x neživotnost se začala ustalovat až v pozdější době, i když již ve staré češtině původní u-kmeny přešly namnoze k o-kmenům, a daly tím impuls ke vzniku

této opozice uvolněním některých svých koncovek - pozn. T. Některá neživotná substantiva však mají životnou koncovku *-a* i dnes (*Pozdě bycha honit, Dali jim špalka za krále* atp.).

Vokativ životných i neživotných substantiv končí obvykle na *-e* a uvnitř slov dochází k alternaci. Po hrdelních hláskách *h, ch, k*¹¹ je obvyklá koncovka *-u*. U některých substantiv jsou možné dublety, u slova *bůh* je možno pouze zakončení *bože* a u *člověka člověče*. Dativ a lokál sg. mají shodné koncovky a u životných substantiv dvě: *-ovi* a *-u*, u neživotných jsou to *-u* nebo *-ě*. Koncovku *-ě* mají ta maskulina, která mají v gen. sg. koncovku *-a*, některé názvy měst, výjimku tvoří jména měsíců, která končí v lokále na *-u*. Instrumentál je v obou případech zakončen na *-em*.

V plurále mají životná i neživotná substantiva koncovku *-ové*. Dále se u životných vyskytuje koncovka *-i* a po *c, ě, z* *-y*. Jednoslabičná slova zakončená na *l* přebírají kvůli libozvučnosti raději koncovku *-ové*, i když pouhé *-i* je také možné. Po některých hláskách dochází v plurále k alternaci. Zdrobněliny zakončené na *-ek* mají v pl. koncovku *-ové*, někde jsou možné i dublety. Jména některých národů zkracují podle Pelcla koncovku na *-ané* (*Římané* ap.). Některá další jména a některé názvy mají ještě zkrácenou koncovku *-é* (*andělé* aj.). Dnes však víme, že koncovka *-é* není zkrácenou formou koncovky *-ové* (viz dále). Další skupina substantiv končí na *-í* (*mniší, Bavoří* aj.). Neživotná substantiva mají obvykle koncovku *-y*, z důvodu libozvučnosti mohou však přijmout i koncovku *-ové*, především abstrakta (*divové, mrazové* ap.).

Genitiv plurálu je vždy zakončen na *-ův* nebo *-ů* za původní koncovku *-óv*. Dativ končí vždy na *-ům*, akuzativ na *-y*.

Vokativ se v plurále vždy rovná nominativu.

Lokál končí obvykle na *-ích* a dochází při něm k alternacím. Výjimku tvoří slovo *sen*, které má v ustáleném rčení tvar ve *snách*, jinak ale o *snech*. I některá další substantiva mají koncovku *-ech*.

---

¹¹ Poznámku ke klasifikaci těchto hlásek viz výše

Instrumentál této deklinace končí vždy na *-y* a je vždy totožný s akuzativem. Někde je možno vidět i zakončení na *-mi* nebo *-ami*, *ale není možno z toho vyvozovat pravidlo* (Pelcl 1798).

Zvláštní pozornost je věnována substantivům *lid* a *bratr*. *Lid* se v sg. skloňuje plně podle první deklinace (*had, dub*), v pl. však podle deklinace třetí (*milost*). *Bratr* se v sg. skloňuje také podle první, v pl. však podle osmé (*psaní*).

Druhá deklinace (*muž, meč*)

Podle této deklinace se ohýbají všechna maskulina zakončená na český konsonant. Výjimkou jsou slova cizího původu jako *kloc, plac* aj., která se skloňují podle první deklinace (*had, dub*). Podle této deklinace se skloňují i některá substantiva zakončená na latinské konsonanty, jako např.: *Francouz, kněz, vítěz* aj. Sem patří také všechna deverbativa zakončená na *-ce* (*správce* aj.) a na *-el*, která popisují osobu (*kazatel* aj.). Substantiva typu *ječmen* nebo *kámen* mají v gen. dublety *-a* a *-e*.

Druhá deklinace vznikla z první změnou některých vokálů, protože česká slova nemohou mít zakončení na *-a* nebo *-u*, a mění je tudíž na *-e* a *-i*.

Genitiv je vždy po *d, t, n* a *ě* zakončen na *-e*. U některých slov dochází v gen. k elisi (Pozn.: Termín T.) vnitřního vokálu *e*, u jiných naopak dochází k epentezi (Pozn.: Termín T.) nebo ke změně místa (*chlapec* - gen. *chlapce, peň* - gen. *pně, švec* - gen. *ševce, jezevec* - gen. *jezevce* atd.). Při ohýbání dochází také k alternacím v kořenech slov.

Dativ a lokál na *-ovi* jsou tu shodné s první deklinací pouze u životných substantiv, slova zakončená na *-ce* však koncovku *-ovi* nepřijímají (*soudce* - dat. *soudci*).

Akuzativ se i tentokrát rovná genitivu u životných substantiv a akuzativ nominativu u neživotných. Jména označující osobu zakončená na *-ec* a *-ic* mají

vokativ na *-če* (*kupec* > *kupče*), avšak ta, která jsou zakončena na *-ce* mají vokativ stejný jako nominativ (*ochránce* > *ochránce!*)¹².

Instrumentál končí na *-em*, pouze slova na *-ce* končí na *-cým* (*vůdcým* ap.), nebo dnes lépe též na *-em*.

Nominativ plurálu životných substantiv končí na *-i*, po *c* *-y*. Některá substantiva mají všeobecnou koncovku *-ové*. Substantiva na *-el* mají podle Pelcla tuto koncovku zkrácenou na *-é*, *kněz* má pl. *kněží*. Tento úsudek o původu koncovky *-é* se však neshoduje se skutečným vývojem. Koncovka *-ové* je původní koncovka zaniklých u-kmenů a řadu původních koncovek o-kmenů pouze rozšířila. U neživotných substantiv je vedle všeobecné koncovky *-ové* koncovka *-e*, *peníz* má pouze *peníze*.

Gen. pl. má pouze koncovku *-ův*, vyskytuje se však i samotné *-ů*. Některá substantiva mají v genitivu pl. možné dvě koncovky, resp. nulovou koncovku (*ohne Casuszeichen*, Pelcl 1797) nebo koncovku *-ův*, např. *pět loket* i *pět loktův* ap. Substantivum *peníz* má gen. pouze *peněz*, pokud se týká medailí, tak je pl. *penízův*.

Lok. pl. má koncovku *-ích*, popř. *-ých*, pouze *dny* a *pně* mají lok. pl. *dnech* a *pněch*. Nepravdělně se skloňují substantiva *den* a *kůň*.

Akuzativ sg. *kůň* je ve rčení *sedni na kůň*, dále se skloňuje částečně podle druhé a částečně páté deklinace (*duše*), tedy nom. pl. *koňové* i *koně*, gen. *koní* i *koňův*, dat. *koňům* i *koním*, ak. *koně*, vok. *koně*, lok. *koních*, inst. *koni* i *koňmi*.

Den má v lok. sg. ve rčení tvar *ve dne*, v gen. pl. má tvar *dní* i *dnův*.

Druhou deklinaci označuje Pelcl jako obvyklou pouze pro uhlazenou řeč, v nespisovném jazyce skloňuje lid i substantiva druhé deklinace podle deklinace první (*had*, *dub*).

---

¹² Srov. úzus dnešní obecné češtiny.

Třetí deklinace (*milost*)

Podle této deklinace se skloňují feminina zakončená na latinské konsonanty a feminina zakončená sice na český konsonant, ale jednoslabičná, např. *hůl, moc, řeč* aj. a dvouslabičná *rohož, votěž* a *nemoc*, dále jsou to substantiva *huť, lať, mast, rtuť, loď, past*, ať už jsou vyslovována česky, či "moravsky", tzn. s palatalizovaným nebo nepalatalizovaným konsonantem na konci. Několik málo feminin se skloňuje podle třetí deklinace pouze v sg., v pl. pak podle páté (*duše*). *Myš, veš* a *lež* mají dat. a lok. pl. podle páté. Některá substantiva elidují (Pozn.: Termín T.) při skloňování *e* (*ves* - gen. *vsi*, *veš* - gen. *vši* atd.).

Čtvrtá deklinace (*ryba*)

Podle čtvrté deklinace se skloňují feminina zakončená na *-a* a některá maskulina a vlastní jména s touto koncovkou.

Dativ a lok. sg. mají tato maskulina však podle maskulinního skloňování, tedy *-ovi*. V plurále mají v nom. zakončení femininní (*pastuchy, slouhy, vládky* atd.).

Nová maskulina zakončená na *-a*, resp. *-ta*, skloňují podle této deklinace pouze singulár, v pl. jsou podle první (*jezuíta, barnabita, minorita* aj.). V nom. pl. jsou možné dublety *-ové* nebo *-é*. Některá substantiva si v dat. a lok. ponechávají koncovku *-i* (*dceři, Káči* ap.). Při ohýbání dochází k alternacím.

Gen. pl. *odhazuje* (Pelcl, 1798) koncovku *-a*, z důvodu výslovnosti může být v případě nakupení více konsonantů vsunuto *e* (*panna - panen* ap.). Dvojhláska *ou* se v gen. pl. mění na *u* (*trouba - trub* aj.).

Vokál *i* přechází často v *ě* (*díra - děr* aj.). Ženské názvy měst, obcí a zemí, které se vyskytují pouze v pl. a mají koncovku *-y*, se skloňují podle čtvrté deklinace. Výjimkou jsou *Čechy* a ty názvy, které končí na *-ky* (kromě *Turky*,

lok. v *Turcích*). Ostatní mají pouze nom., gen. a ak. podle této deklinace. Substantivum *ruka* má vedle sg. a pl. i duál, *noha* má z duálu už jen gen. a inst. pl.

Pátá deklinace (*duše*)

Podle páté deklinace se skloňují feminina, která končí na český konsonant, kromě výše jmenovaných jednoslabičných, která se skloňují podle deklinace třetí (*milost*), dále feminina zakončena na *-e*, popř. *-ev* (*konev*, *mrkev* atd.).

Do této deklinace spadají i pluralia tantum (Pozn.: Termín T.) zakončená na *-e*, popř. *-ě* (*nožnice*, *pomyje*, *sáně* atd.) a místní jména na *-ice* (*Budějovice* ap.), i když ta tvoří dativ na *-ům* a inst. na *-y* (*k Litoměřicům*, *za Litoměřicy*, *k Vánocům*, *před Vánocy* ap.). V tomto případě jde o substantiva původně maskulina, která teprve historickým vývojem začala postupně získávat femininní koncovky, a řadit se tak k femininum (Cuřín 1974, s. 27).

Substantiva na *-eň* a *-ev* elidují při ohýbání *e* a toto *e* je přidáváno na konec slova. Ta jména, která mají už v nom *-ě* si ho ponechávají i při skloňování. U substantiv zakončených na konsonant je nominativ roven akuzativu. Dvou a tříslabičná substantiva zakončená na *-ce* a *-le* mají v gen. pl. nulovou koncovku, *ovce* má gen. pl. *ovec* i *ovcí*, některá slova krátí při ohýbání vokál v kořeni. Některá substantiva této deklinace mají dat. a lok. podle třetí deklinace (*milost*). Nověji se však dává přednost koncovkám *-ím* a *-ích*. Hájek i Veleslavín skloňovali podle této deklinace i substantiva *markrabě* a *purkrabě* ap.

Pátá deklinace vznikla ze čtvrté záměnou koncového *-e* za původní *-a* nebo jeho úplným vypuštěním.

Šestá deklinace (*slovo*)

Podle této deklinace se skloňují neutra zakončená na *-o* a pluralia tantum neutra zakončená na *-a* (*kamna*, *vrata* aj.). U neuter je vždy ak. a vok. pl. i sg. roven nominativu. Substantiva *ucho* a *oko* ve smyslu částí těla mají tvary duálu.

Číslovka *sto* má duálové tvary pouze v nom. a ak. pl., jinak se skloňují podle této deklinace. Abstrakta *jméno, koleno, ráno* mají v lok. sg. koncovku *-u*. Lok. sg. některých substantiv končí na *-ě* nebo *-u* jako u první deklinace (*had, dub*). Z důvodů výslovnosti může být v gen. pl. vloženo *e*. Při skloňování může docházet také ke krácení kořenových vokálů.

Pluralia tantum jako *játra, jitra, luka, muka* mají podle této deklinace pouze nom. a ak., jinak se skloňují podle deklinace čtvrté (*ryba*).

Lok. pl. končí zpravidla na *-ích* (*čelích, právicích, slovích*), popř. *-ách* po konsonantech *h, ch, k*, popř. po *l* a *r* (*břichách, kolách*) a *-ech* po konsonantech *d, t, n* a *l* (*hovadech, stádech*). V tomto případě nedochází k hláskové alternaci.

Podle šesté deklinace se také skloňují adjektiva abstrakta a adverbia (*daleko, dlouho, ticho, mile, draze* aj.).

Sedmá deklinace (*pole, tele*)

Podle sedmé deklinace se skloňují všechna neutra, která končí na *-e* a označují mláďata lidí nebo zvířat, popř. všeobecně zdrobněliny, a neživotná substantiva na *-e*. Životná jména získávají v gen. sg. a nom. pl. tzv. augment (...*sie wachsen um eine Silbe*, Pelcl 1797) *-ata*, v sg. *-ete*. Augment mají i některá neživotná jména jako *poupě* nebo *doupě* aj. Některá neživotná jména jako *břímě* nebo *rámě* mají v sg. augment *-ne*, v pl. *-na*.

Plurál těchto substantiv se tedy skloňuje podle šesté deklinace.

Víceslabičná substantiva na *-ště* elidují v pl. koncové *-e*.

Děti se v pl. skloňují podle třetí deklinace (*milost*).

Osmá deklinace (*psaní*)

Tato deklinace vznikla ze substantiv, která nahradila původní latinskou koncovku *-tio* (*apelatio*) koncovkou *-cý* (*apelacý*) a kontrahovala původní *-ii* a *-ie* na *-í*. Podle této deklinace se skloňují i maskulina (*Jiří, Jiljí*), feminina (*Máří*) i neutra (*zvonění*), pokud splňují výše uvedenou podmínku.

Maskulina a neutra mají v inst. sg. koncovku *-ím*, feminina pouze *-í*. Pluralia *panoší, kněží a bratří* se skloňují také podle této deklinace. Substantiva na *-um* jsou v sg. nesklonná, v nom. a ak. pl. mají koncovku *-a*, v lok. *-ích* a inst. *-emi*.

3.2.3.7. Adjektiva a jejich komparace

Česká adjektiva dělí Pelcl do tří kategorií, a sice na konkréta, abstrakta a kontrakta.

Jako **konkréta** označuje ta adjektiva, která je možné si představit dohromady se substantivem a která jsou zakončena na *-á, -ý* nebo *-é*. V současné lingvistice se označují jako tvrdá adjektiva. Tyto koncovky se u Pelcla nazývají konkretizující, protože *-á* určuje femininum, *-ý* maskulinum a *-é* neutrum.

Abstrakta jsou Pelclem označována adjektiva, která mohou být sama za sebe nebo se substantivem a končí na konsonant, na *-a*, nebo na *-o*. V současné lingvistice se označují jako adjektiva přivlastňovací. Konsonant je pro maskulinum, *-a* pro femininum a *-o* pro neutrum (*otcův, otcova, otcovo* atd.).

Kontrakta vznikají podobně jako substantiva osmé deklinace kontrakcí původních koncovek *-ia* nebo *-ie* v *-í*. V současné lingvistice se označují jako měkká adjektiva. Tato koncovka je pak pro všechny rody táž (*dnešní, boží* aj.).

Všechny tři kategorie mají svá vlastní deklinační paradigmata. Adjektiva konkréta se skloňují podle vzoru *slabý, slabá, slabé*, abstrakta podle vzoru *Davidův, Davidovo, Davidova* a kontrakta podle *dnešní*. V první deklinaci je ak. sg. mask. konkrét u životných zakončený na *-ého*, u neživotných na *-ý* (*učeného muže, nový dům*). Při tvorbě nom. pl. dochází k hláskovým alternacím. Inst. pl. má koncovku *-ými*, pokud se jedná o duálové tvary, pak *-ýma* (*slzavýma očima*). Podle této deklinace se také skloňují substantiva deadjektiva (*hajný*). Podle druhé deklinace se skloňují adjektiva posesiva, dále adjektiva abstrakta, která vypustila koncový vokál (*účasten, účastna, účastno*). Řečeno dnešní

terminologií, jedná se o adjektiva jmenná, a participia pasiva (*bit, bita, bito*). Podle třetí deklinace (*milost*) se také skloňují některá substantiva deadjektiva a komparativa a superlativa adjektiv.

Komparace adjektiv

Při tvorbě komparativu se konkretizační hláska v pozitivu nahrazuje sufixem (Pozn.: Termín T.) *-ší* nebo *-ejší*. Při stupňování dochází také k alternacím. Po měkkých konsonantech získává podle Pelcla následující *e* háček (*příjemnější*). Tam, kde již dojde k alternaci, zůstává *e* beze změny (*horčejší*). Adjektiva zakončená na *-ší* zkracují pak svůj vokál (*krátký > kratší*). Čeština má i několik nepravidelných adjektiv (srov. tabulku 7.3. u Tůmová 2005a).

Dále existuje podle Pelcla celá řada adjektiv, u kterých jsou v komparativu možné dva tvary (na *-čí* nebo *-ší* a *-ejší*). Superlativ se tvoří od komparativu prefixem *nej-*, který vznikl ze staršího *naj-* (*nay-*).

Z předchozího výkladu je patrné nerespektování rozdílu mezi grafickou podobou slova a hláskou.

3.2.3.8. Numeralia

Prvních deset číslovek je zároveň kořenem pro číslovky ostatní. Od jedenácti do devatenácti se jedná o kořenovou číslovku spojenou s číslovkou *deset* zkrácenou podle Pelcla na *-ct*. Číslovka může nakonec přijmout ještě *-e*, začíná-li další slovo na skupinu konsonantů. Další číslovky se tvoří opět od kořenové číslovky připojením desítky, tentokrát zkrácené na *-dct* u *dvadct* a *třidct*, dále pak na *-desát*. Je zde i poznámka o starším užívání číslovek typu *jedenmecítma*, která se však neskloňovala. Možné je i užívání číslovek po německém způsobu, tedy např. *jedenadvacet*, první způsob však Pelcl označuje jako více český. Číslovky *sto* a *tisíc* jsou označeny jako kořenové číslovky.

Skloňování číslovek

Česká numeralia se na rozdíl od většiny jiných jazyků skloňují. Protože se však speciální skloňovací systém pro číslovky neutvořil, probíhá skloňování podle různých vzorů; substantivních, zájmenných či složených.

Sto se skloňuje podle šesté deklinace, tedy jako *slovo*, *tisíc* podle druhé, tedy jako *meč*.

Jeden je samostatný skloňovací vzor, jehož paradigma je v mluvnicí uvedeno celé.

Stejně tak se samostatně skloňuje *tři* a *čtyři* (i v tomto případě je uvedeno celé paradigma), *dva* má duálové tvary, od *pěti* se skloňují všechny číslovky stejně až do *devadesáti devíti*.

Mezi číslovky počítá Pelcl i zájmeno *všecken*, v sg. i pl. (srov. tabulka 7.4 u Tůmová 2005a). *Oba dva* se skloňuje stejně jako *dva*, tedy duálově. Číslovky končící na *-et*, jako *devět* nebo *deset* mění při skloňování *e* na *i*, tedy *desíti*, *devíti* atd. Dalším zájmenem řazeným mezi číslovky je *veškerý*, *veškerá*, *veškeré* - skloňuje se podle vzoru adjektiv (*slabý*).

Číslovky typu *dvoji* a *trojí* se skloňují podle vzoru *dnešní*, *čtvery* až *devadesátery* podle *slabý*. Výjimkou je ak. sg. fem., kdy je koncovka *-u* místo *-ou* (*čtveru* místo *čtverou*). Nom. a ak. pl. mají univerzální koncovku *-y* (*čtvery stavové*, *šestery města*, *patery knihy*).

Další odvozené číslovky, substantiva i adjektiva se skloňují podle svého zakončení. Adjektiva denumerativa se skloňují též podle adjektivního skloňování. Stojí-li však před takovouto číslovkou *půl*, čtyřkou počínaje, odpadáva konkrétní koncovka a tvoří gen. podle druhé deklinace adjektiv, tedy *půl čtvrtá zlatého*, *půl pátý hodiny*, *půl šesta okna* atd.

3.2.3.9. Pronomina

Zájmena dělí Pelcl do pěti skupin, a sice na personalia (*persönliche*), demonstrativa (*anzeigende*), interogativa (*fragende*), relativa (*beziehende*) a posesiva (*eigentümliche*).

Mezi **personalia** počítá Pelcl i zájmeno *sebe*, které dnes klasifikujeme jako zájmeno osobní reflexivní, toto označení pro něj však neužívá. Předchází-li zájmenu v pádech prepozice, mění se počáteční *j*, resp. *g* v *ň* (*z něho, z ní* ap.). Výjimkou je instrumentál, kde není prepozice pro tuto změnu podmínkou. U maskulin je možná kontrakce v *ň* po předložkách *pro, o, za* a *na*, tedy v *proň, naň, oň, zaň*.

Demonstrativa jsou - *ten, ta, to, tento, tato, toto, onen, ona, ono, onenno, onano, oneno, týž, táž, též*. První čtyři mají gen. sg. *toho, tohoto, onoho, onohono* a skloňují se jako *jeden*.

Interogativa jsou - *kdo, co, jaký, čím, kým*. Zájmena od těchto odvozená se skloňují stejně jako zájmena základní. *Který* se skloňuje podle první deklinace adjektiv (*slabý*), *kým* a *čím* podle třetí (*dnešní*). *Co* se může po prepozicích *pro, na, o, se za* a *ve* kontrahovat v *č*, tedy v *proč, nač* ap. Složeniny ze zájmena *kým* (*jaký, jakýsi, nějaký* aj.) se skloňují podle první deklinace adjektiv, tedy podle vzoru *slabý*.

Relativa má čeština následující - *který, která, které, jenž, an, ana, ano, ježto, kdo a co*. *Který* se skloňuje jako *mladý*, chceme-li ho zdůraznit, pak přidáme na konec *-ž*. *Jenž, ježto, ježto* se používá pouze v nom. sg. a pl. a je stejné pro všechny rody. Pro ostatní pády si vypůjčují tvary od *on, ona, ono*. *An* se také používá pouze v nom., je však různé podle rodu a stojí obvykle na místě spojky *že*, má tvary *an, ana, ano, ani, any, ana*.

Posesiv je v češtině šest, vlastní mají pouze nominativ, ostatní tvary si vypůjčují od adjektiv. *Náš* a *váš* skloňují ostatní pády podle *on, ona, ono*, v pl. mají však v gen., dat. a lok. *-í*. *Její* se skloňuje podle vzoru *dnešní*.

K pronominum se počítají ještě *sám, nic, každý, žádný a některý*. *Sám, sama, samo* má ak. *sama*, v pl. *sami, samy* a *sama*. Pokud jsou zakončena na konkrétní koncovku, skloňuje se podle odpovídající deklinace adjektiv. *Nic* se užívá především jako adverbium, *každý, žádný* a *některý* jako adjektiva.

Dělení pronomin se u Pelcla téměř shoduje s dělením v nové češtině. Nevyčleňuje pouze zvlášť skupiny pronomin záporných a neurčitých.

3.2.3.10. Verba a jejich dělení, gramatické kategorie sloves

Slovesa dělí Pelcl trojím, resp. čtverým způsobem. Za prvé podle jejich vzniku, za druhé podle aktionsartu, za třetí na reciproka a inchoativa a za čtvrté podle gramatických kategorií.

Podle vzniku jsou to **kompozita** - slovesa složená, **derivata** - slovesa odvozená a **simplicia** - slovesa jednoduchá.

Simplicia jsou především tzv. pravá onomatopoeia, slova vzniklá přesným napodobováním zvuků.

Derivata jsou odvozená od jiných slovních druhů, především od substantiv a adjektiv. Jako nejčastější způsob derivace uvádí Pelcl derivaci jednoho slovesa od druhého, jedná se však, podle mého názoru, spíše o změnu aktionsartu (*aktionsart* - viz dále).

Dělení sloves podle aktionsartu

V pasáži o dělení sloves podle aktionsartu narazíme na komplikaci. A to v tom smyslu, že v současném českém jazyce termín *aktionsart* nemáme. Považuji tudíž za nezbytné se na tomto místě o podstatě aktionsartu alespoň stručně zmínit. Z výuky češtině víme, že slovanská slovesa mají specifickou schopnost vyjadřovat ukončenost, či neukončenost děje. Tuto vlastnost označujeme jako *vid (aspekt)*. Slovanská slovesa však nejsou jediná, která tuto schopnost mají, i když ji ostatní jazyky nenazývají *videm*.

Německá slovesa, o která nám zde jde především, mají schopnost vyjadřovat nejen ukončenost, či neukončenost děje, ale i jeho různé fáze. Určuje se tak u nich tedy průběh děje, něm. *Aktionsart*.

F. M. Pelcl vycházel při sestavování své české gramatiky ze znalostí gramatiky německé. Není se tedy čemu divit, že mimo jiných obecných zákonitostí, o kterých už byla nebo ještě bude řeč, převzal z němčiny také téma aktionsartu. Na princip klasifikace sloves v němčině tedy pouze "narouboval" slovesa česká. I když, jak již bylo řečeno, v češtině aktionsart ve smyslu německém nemáme, pojednávají i české gramatiky o způsobu průběhu děje, i když pouze okrajově (srov. Šmilauer 1980, Havránek; Jedlička 1981, Karlík; Nekula; Rusínová 2000). Nejsou tedy pro nás termíny jako iterativa, durativa, perfektiva atd. neznámé.

Podle aktionsartu dělí tedy Pelcl slovesa na:

Singularia - *jednotlivá slovesa* - označují děj, jenž se stal jednou, rychle míjí a je téměř bez trvání (*hodím*)

Durativa - *slovesa trvací* - označují děj, který nějakou dobu trvá nebo se stává častěji (*vedu, nesu*). Futurum tvoří s pomocným slovesem *budu*. Přijmou-li tato slovesa předponu, stávají se slovesy singulárními (verba singularia) a mají tvar pouze futura.

Prolongata - *slovesa prodlužovací* - jsou slovesa, která označují děj dlouho trvající, pokračující nebo prodlužující se (*střílím, sázím*). Přijmou-li předponu, nestávají se singularii (*vodím, zavádím, přinesu, přináším*). Prolongata na *-ím*, tvoří 3. os. prés. pl. na *-ejí* a imperativ na *-ej* a participium prés. na *-eje*.

Frekventativa - *slovesa opakovací* - tato slovesa označují pokračující a opakující se děj, obvykle mají příponu *-vám* (*chodívám, dělávám* aj.).

Iterativa - *zřídka opakující slovesa* - tvoří se od frekventativ opakování slabiky *-vá-*, označují prodloužení trvání děje (*chodívávám*).

Durativa, prolongata, frekventativa a iterativa Pelcl dohromady označuje také jako **pluralia**, protože označují vícečetný děj.

Další možné dělení sloves je podle Pelcla na aktiva, pasiva, neutra, reciproka a inchoativa.

Aktiva jsou slovesa, která sama o sobě působí na jiné předměty.

Pasiva označují děj, který je *spíše trpěn* (Pelcl 1798), než samostatně vykonáván.

Jako **neutra** jsou označena slovesa, která nepůsobí na žádný předmět, např. *sedím*.

Dnes bychom slovesa hodnocená jako pasiva a neutra pojmenovali jako slovesa dějová a nedějová.

Reciproka jsou ta slovesa, jejichž konání působí zpětně na osobu děje (*bojím se, zlobím se*). Nutné je na tomto místě poznamenat, že v současné lingvistice jsou označovány jako reflexiva, resp. Pelcl termín reflexiva vůbec nezná a o reciprokých slovesech v dnešním slova smyslu vůbec nepojednává.

Děj **inchoativ** *sám začíná působit* (Pelcl 1797, proloženo T.) (*chladnu, blednu* ap.). Inchoativa by měla podle mého názoru být řazena k výkladu o aktionsartu.

Další kritéria pro určování sloves jsou jejich gramatické kategorie: času, čísla, způsobu, osoby a slovesného rodu.

Kategorie způsobu jsou v češtině **indikativ**, **imperativ**, **optativ** a **infinitiv**. V současné české lingvistice se pro podmiňovací způsob užívá označení kondicionál. Optativ se (v Pelclově podání) liší od indikativu částicí *by*, která se připojuje k tvaru příčestí nebo k zájmenu (*jábych tam rád šel, šelbych tam*).

Infinitiv má typické zakončení na *-ti*, jen několik končí na *-ci* (*řící*). Nejedná se ovšem z dnešního pohledu vůbec o kategorii způsobu. O jednotlivých gramatických kategoriích bude ještě podrobněji pojednáno na dalších místech.

Z uvedeného vyplývá, že Pelcl nejednoznačně stanovoval parametry pro klasifikaci sloves. Problematika slovesného rodu mu zřejmě zcela unikla.

1. Tempus

Pro češtinu uvádí Pelcl šest časů - *présens*, *préteritum imperfektum*, *préteritum perfektum*, *préteritum plusquamperfektum*, *futurum singulare* a *futurum kompositum/plurativum*.

Présens mají všechna *verba plurativa* (*házím, vedu, líhám*), *préteritum imperfektum* je čas sloves ne plně ukončených plurativ (*vedl, házel, líhal*).

Perfektum tvoří slovesa, jejichž děj je zcela ukončen a jsou to *singularia* (*hodil, střílil, dal*).

Préteritum plusquamperfektum je pro všechna slovesa společné a funguje stejně jako v jiných jazycích (*byl jsem hodil, byl jsem házel*).

Futurum singulare mají pouze *verba singularia*, která vyjadřují pouze jednorázový děj (*chytím, povím*).

Futurum kompositum tvoří pluralia s pomocným slovesem *буду* a infinitivem plnovýznamového slovesa (*буду psáti, budu čísti*).

2. Numerus a persona

Čeština má dvě čísla - *singulár* a *plurál*. Pelcl zároveň dodává, že ve starší češtině sloužil k vyjádření počtu dva, resp. pro označení páru *duál*, v Pelclově době se prý už nepoužívá. Osoba je první, druhá a třetí v obou číslech.

3. Genus

Rodem má v této kapitole Pelcl na mysli spíše shodu přísudku s podmětem a vykládá ho následující způsobem.

Rod se v češtině rozlišuje u sloves v minulém čase - *běžel, běžela, běželo* atd. Dále pak u participií - *nesa, nesouc, nesouc, volav, volavši, volavši* atd., u participií pasiva a u adjektiv typu *slabý*. U Pelcla mají feminina a neutra stejnou koncovku, resp. stejný tvar, tedy mask. *nesa*, fem., a neut. *nesouc*, v pl. *nesouce*. Dále mask. *volaje*, fem. a neut. *volajíc* a v pl. *volajíce* atd. U préterita pasiva se odlišují dokonce všechny tři tvary: *volán, volána, voláno, voláni, volány, volána*.

3.2.3.11. Participia

Participií má čeština v Pelclově podání čtyři druhy, a sice participium praesentis, participium futuris, participium praeteriti activi a participium praeteriti passivi.

Participium praesentis mají všechna slovesa pluraliva, která tvoří præsens - *nesa, bera* atd.

Participium futuris mají slovesa singularia - *sedna, chytě, zavolaje* atd. Tyto tvary se také používají jako tvary přítomné. Obě participia se užívají stejně jako latinské gerundium.

Participium präteritum aktivum má čeština shodné s latinou (*Král poděkování svým učiniv, rozkázal...*).

Participium präteritum pasivum je shodné s německým a latinským (*volán, slyšen* atd.).

K infinitivu patří ještě **supinum**, které Češové používají stejně jako latináci - *jdi spat, šel přijímat*.

Pelcl nerozlišuje ve vztahu k vidu slovesa na dokonavá a nedokonavá, resp. nehraje to v jeho výkladech při tvorbě participií žádnou roli, všechna slovesa tak mohou, na rozdíl od současného jazyka,¹³ tvořit všechna participia.

---

¹³ Srov. však úzus v současné obecné češtině.

3.2.3.12. Konjugace

I v kapitole o časování sloves začíná Pelcl výkladem pohledem do historie. Oblíbeným zdůvodněním historického vývoje je u Pelcla snaha starých Čechů o zkrášlování a šlechtění češtiny. Původně byla tedy veškerá česká slovesa zakončena na *-u*, ale v době, kdy se začalo se šlechtěním češtiny, byl tento vokál nahrazen po českých konsonantech pro libozvučnost koncovkou *-i* (*pášu* > *páši* aj.). Présentní koncovka *-aju* se změnila na *-ám* (*dělaju* > *dělám*), pouze třetí os. pl. zachovala starou formu *- dělají*. Končilo-li sloveso na *-aju* nebo *-iju*, změnilo se na *-ím* nebo *-í* (*běžaju* > *běžím*, *bořaju* > *bořím* aj.). Slovesa na *-uju* změnila pouze poslední *-u* na *-i*, tedy např. *děkuju* na *děkuji*.

V původním jazyce¹⁴ byla, stejně jako v řečtině, pouze jedna konjugace. Po výše uvedených hláskových změnách došlo k rozdělení na více konjugačních paradigmat. Na tomto místě je také nutné upozornit na to, že Pelcl považuje za základní tvar slovesa 1. os. sg. ind. prés., a ne infinitiv, jak je to zvykem v moderní lingvistice.

Conjugazio unica

Pelcl uvádí při výkladech o českém časování jako výchozí konjugační paradigma jakési paradigma základní, tedy takové, od něhož se vhodným obměňováním určitých komponentů (řečeno dnešní terminologií osobních koncovek, popř. jiných charakteristik), vyčleňují paradigmata další. Sloveso v 1. os. ind. prés. sg. je podle Pelcla téma a jeho koncovka je charakter. U *-u* nesu, *-i* u piji, *-m* u dělám atd. Při skloňování se k tématu připojují osobní koncovky: *-eš*, *-e*, *-eme*, *-ete*, ve 3. os. pl. po českých konsonantech *-í*, po latinských *-au*. U charakteru *-m* jsou další koncovky *-š*, *-me*, *-te* a v 3. os. pl. po lat. konsonantech *-ají*, po českých *-í*.

Podle Komárka (1994) se zde jedná o velmi moderní pojetí gramatického systému.

---

¹⁴ Není jasné, jaké období má Pelcl tímto označením na mysli.

Následuje popis jednotlivých tvarů sloves s ohledem na jejich odštěpení od základní konjugace.

Präteritum. Charakter präterita je *-l*, dlouhý vokál u tématu se v přičestí zkracuje. U präterita musí být dodržena shoda v rodě, čísle a osobě.

Futurum. Futura singularia se skloňují stejně jako v přítomnosti. U futur plurativ se skloňuje pomocné sloveso *budu*, k němuž se pak připojuje infinitiv plnovýznamového slovesa.

Imperativ. Imperativ se tvoří nahrazením charakteru slovesa koncovkou *-i*. Ta je někdy elidována. *I* zůstává, je-li před ním skupina konsonantů, dále končí-li sloveso na *-ám*. V tomto případě se k *-i*, resp. *-y* připojuje ještě *-e*, tedy *-ey*. V ostatních případech je *-i* elidováno a tématický vokál se krátí (*sedím -sed'*, *učím -uč*). Chceme-li imperativu přidat na síle, *i* ponecháme a přidám ještě *ž*, tedy *ved'* - *vediž* atd. Slovesa na *-iji/-yji* kontrahují celou slabiku v dlouhé *-i/-ý* - *piji - pí*, *biji - bí* atd. Protože před *i* nemůže stát latinský konsonant, dochází k hláskové alternaci (*vedu - ved'* aj.), pouze konsonanty za *s* zůstávají beze změny. Verba prolongata tvoří imperativ od původního tvaru, např. *házeju*, ztrátou *-u*, tedy *házej*.

Optativ¹⁵. Optativ se v češtině tvoří od präterita přidáním částice *bych*, *bys*, *by*, *bychom* (*bychme*, *bysme*), *byste* nebo *by*. Částice se přidává buď ke přísudku nebo k podmětu (*jábych šel*, *vojáciby šli*, *šlabych*). Pokud to není možné, připojuje se částice *i* k jiné části věty (*pročbyste volali*).

Pelcl používá pro označení kondicionálu termín optativ. Nejedná se však o termíny synonymní, neboť optativ je původní způsob "žádací" (Lamprecht; Šlosar; Bauer 1977) a později vůbec zanikl. Pelcl tento termín pravděpodobně přejal z latinských mluvnic, protože ani německá jazykověda s ním nepracuje.

Plusquamperfektum. V češtině se tvoří tvarem kondicionálu pomocného slovesa být a präteritem plnovýznamového slovesa - *byl bych šel*.

---

¹⁵ Srov. výše.

Infinitiv. Infinitiv je tvořen z préterita tím, že se charakter *-l* změní na *-ti* (*nesl - nésti*). Pokud před *-l* préterita stojí *d* nebo *t*, vkládá se ještě mezi kořen slova a *-ti* *s* (*kladl - klásti, nesl - nésti* aj.), pokud tam stojí *h* nebo *k* dochází ke změně v *-ci* (*pekl - péci* ap.). Dvouslabičný infinitiv vždy prodlužuje vokál v první slabice.

Z pohledu současné lingvistiky je Pelclovo pojetí zajímavé v tom, že je infinitiv považován za tvar odvozený, a ne za základní, jak tomu je v jazykovědě dnes.

Participia. Participium praesentis se tvoří od tématu, po latinských konsonantech následuje *-a*, po českých *-e* (*nesu - nesa, piji - pije* atd). Verba zakončená na *-ám* a verba prolongata tvoří participium od staré formy zakončené na *-u* pouze změnou *-u* v *-e*, tedy *dělaju > dělaje, kráčeju > kráčeje* ap. V pl. je možné elidovat koncové *-e*, tedy může být tvar *nesouc* podle Pelcla použit pro všechny tři rody v plurále. Participium préterita se tvoří od tvaru préterita nahrazením charakteru *-l* charakterem *-v* u maskulin, u feminin *-vši* a v pl. *-vše* (*volal - volav, volala - volavši, volali - volavše* ap.). V případě, že by před *v* stál konsonant, který by bránil v hladké výslovnosti, může být v elidováno (*nesl - nesše*). Participium pasivum se tvoří od préterita activa nahrazením charakteru *-l* charakterem *-en, -t* nebo *-án* (*nesl - nesen, bil - bit, volal - volán*). Supinum se tvoří od infinitivu zkrácením kořenového vokálu a elizí koncového *-i* (*spáti - spat*).

Analogicky podle výkladu o *conjugacio unica* postupuje Pelcl i u dalších jednotlivých konjugací. Dochází tak k častému opakování již řečeného.

Vzhledem k tomu, že Pelcl zvolil, ve shodě s územ tehdejší doby, za základní tvar tvar 1. os. sg. ind. prés., nahromadilo se mu vedle stanoveného pravidla velké množství výjimek, jejichž pečlivým zdokumentování došlo, podle mého názoru, k zahlcení čtenáře přemírou poznámek, dodatků a specifikací. Pro přehlednost a udržení souvislosti jsem původní rozsah výkladu

dodržela pouze u prvního paradigmatu, u dalších jsem se omezila na výběr podstatnějších částí.

Konjugační paradigmata

1. paradigma je pro verba simplicia zakončená na *-u*. Jedná se o nejstarší konjugaci a její formy jsou základem pro konjugace ostatní. Vzorem je sloveso *nesu*.

Slovesa, která mají před *-u* latinský konsonant, si ho ponechávají pouze v 3. os pl., jinak dochází k alternaci v odpovídající konsonanty české (*oni lhou, ale on lže*). Výjimku tvoří slovesa zakončená na *-ru*, která alternaci nepodléhají (*beru, bereš*). Některá slovesa prodlužují v préteritu svůj vokál (*matu - mátl*). Většina sloves na *-nu* mají v préteritu dublety (*padnu - padl i padnul*). Slovesa na *-eru* elidují v préteritu *e* a nahrazují ho vokálem *a* (*beru - bral*). Vokál *a* se může z důvodu výslovnosti vyskytnout i u jiných sloves, jinde se také může připojit navíc *e*. Zcela nepravidelná jsou slovesa *jedu, jdu, třesu, zebru, ženu a plovu*. V imperativu dochází po latinských konsonantech k alternaci v české. Pokud však před *i* stojí pouze jeden konsonant, může úplně odpadnout a k alternaci pak nedochází (*tlučí - tluč*). Ke změně nedochází ani u sloves na *-eru* (*beru - ber*). Po přidání *-ž* ke zdůraznění rozkazu elidované *i* zůstává (*tluč - tlučiž*). Pro tvorbu infinitivu se odloučí od préterita charakter *-l* a je nahrazen charakterem *-ti*. U sloves, jejichž préteritum končí na *-dl* nebo *-tl*, je z důvodu výslovnosti *d* a *t* nahrazeno *s* (*vedl - vésti* atd.). Existuje i dalších několik sloves, která tvoří infinitiv nepravidelně, jako např. *četl - čísti, hnětl - hnísti, zábl - zábsti, pohřbil - pohřebsti* aj. Slovesa na *-nu* tvoří infinitiv s charakterem *-ou* (*prchnu - prchnouti* aj.). Dále tvoří slovesa na *-hu* a *-ku* infinitiv na *-ci* (*mohů - moci* atd.). Slovesa prodlužují vokál *a* nebo *e* na *í*, např. *řal - říti* aj.

2. paradigma je pro verba končící na *-i* (*voři, piji*). Vzorem pro toto paradigma je sloveso *miluji*. Dále je sloveso časováno ve všech osobách a časech, srov. odstavec o pomocném slovese *být*. Podle této konjugace se časují i ta slovesa, která prostý lid časuje podle první, např. *píšu, piju* ap.

3. paradigma je pro verba kontrakta na *-ám* (*volám, dělám*). Jako vzor je zde sloveso *volám*. U imperativu došlo ke změně z původního *ai, ay* na *ei, ey* (*dělaj - děley*). Někdy se píše i *volej*, pravděpodobně kontaminací (termín T.) z druhé konjugace typu *směji - směj*. Nepravidelná jsou slovesa *mám - měl* a staré *písám - psal*.

4. paradigma je také pro verba kontrakta na *-ím* (*učím, bořím*). Verba prolongata tvoří 3. os. pl. na *-ejí* místo, tedy *snáším - snášejí* namísto *snáší* atd. Některá slovesa této konjugace mají v préteritu charakter *-il* (*hodím - hodil*), některá *-el* (*běžím - běžel*). Mezi ta slovesa, která mají charakter *-il*, patří např. skupiny: verba singularia jako *chytím, hodím* aj., dále verba reciproka (reflexiva, srov. výše - pozn. T.). Mezi slovesa na *-el* patří např. verba inchoativa nebo verba prolongata na *-ím*, dále též jednoslabičná slova na *-ím*. U některých dalších se charakter střídá (*mdlím - mdlel i mdlil*).

Nepravidelná slovesa této konjugace jsou *vím, jím, spím, povím, bojím se a stojím*. Ve staré češtině bylo často *e* před *-l* nahrazováno *a* (*slyšel - slyšal*).

Imperativ je tvořen od tématu odvrhnutím charakteru *-ím* (*mlčím - mlč*), někdy dochází i k měkčení koncového konsonantu (*hodím - hod*). Jednoslabičná slovesa a ta, která mají před charakterem dva konsonanty, si v imperativu *i* ponechávají. Prolongata mají v 3. os. pl. koncovku bez *i*, tedy jen *snáseti - (oni) snášej*. Slovesa, která mají dvojí imperativ, mají i dva infinitivy. V participiu mají nepravidelné tvary slovesa *vidím, vím a jím - vida, věda a jeda*. V participiu préterita dochází k alternaci, je-li před *-el* nebo *-il* *d, t, s* nebo *z*. V těchto případech dochází také k palatalizaci *e* (Pozn.: termín T.) (*upevnit - upevnil - upevněn*). Některá slovesa *e* úží na *i* (*povědín*).

Jako jediný se dosud hodnocením slovesného systému navrženého F. M. Pelclem zabýval M. Komárek (Komárek 1994). Upozornil především na odlišnost Pelclova pojetí od pojetí Dobrovského a dokázal tak jeho samostatnost myšlení a uvažování. Dále naznačil podobnost Pelclova postupu při tvorbě jednotlivých konjugačních paradigmat s moderními postupy generativní gramatiky. I když se budoucnost přiklonila k slovesnému systému jinému, má

pro nás Pelcova klasifikace cenu jako doklad o změnách úhlů pohledu na jazykový systém v průběhu dějin.

3.2.3.13. Pomocné sloveso "jsem"

Pro tvorbu minulého času se v češtině používá pomocného slovesa *být*, které se časuje podle následujícího vzorce:

	<i>Singular</i>	<i>Plural</i>
<i>Indikativ præsens</i>	jsem	jsme
	jsi	jste
	jest	jsou
<i>Indikativ negativ</i>	nejsem	nejme
	nejsi	nejste
	není	nejsou
<i>Indikativ præteritum</i>	byl, byla, bylo jsem	byli, byly, byla jsme
	jsi	jste
	jest	jsou
<i>Indikativ futurum</i>	budu	budeme
	budeš	budete
	bude	budou
<i>Gebietende Art¹⁶</i>		budeme
	bud'	budete
	bud'	budou
<i>Optativ</i>	byl, byla, bylo by	byli, byly, byla bychom
	bys	byste
	by	by
<i>Infinitiv</i>	býti	
<i>Participium</i>	jsa	jsouce
	jsouc	
	jsouc	

¹⁶ Imperativ - pozn. T

3.2.3.14. Pasivum

Výklad o pasivu je v mluvnici stručný. Znovu se o něm pojednává v kapitole o syntaxi. Pasivum se v češtině tvoří stejně jako v němčině od participia pasiva s časovaným pomocným slovesem *být*. V singuláru jsou stejné tvary pro femininum a neutrum, v plurále je pro všechny osoby tvar jeden. Pro názornost je uvedena přehledná tabulka všech pasivních tvarů. Dále se v češtině pro vyjádření pasiva používá tvaru plnovýznamového slovesa a zvrátného zájmena *se* (*prodává se, narodilo se* ap.).

3.2.3.15. Adverbia a jejich komparace

Adverbia se váží, jak už z názvu vyplývá, k slovesům a blíže určují smysl dalších částí věty (*Redetheile*) (myšleny pravděpodobně větné členy - pozn. T). Jsou tři druhy adverbíí - jednoduchá, odvozená a adverbia konstrukta. Jednoduchá adverbia (*aspoň, jak, kde* atd.) jsou zpravidla základní slova, odvozená pak obvykle pocházejí z adjektiva nebo slovesa (*plný > plně, jistý > jistě*). Při odvozování dochází také k alternaci konsonantů, které alternují i při ohýbání původních slov (*tuhý > tuze* atd.). Od adjektiva *jediný* a *jistý* jsou adverbia *jediné* a *zajisté, jediné* a *zajisté* by bylo pode Pelcla chybné. Adjektiva na *-ský* tvoří adverbium pouze ztrátou akcentu (kvantity - pozn. T.), tedy *německý > německy* ap. Některá adverbia jsou zakončena na *-o*, jsou to neutra od adjektiv abstrakt. Některá adverbia jsou tvořena od sloves a jsou zakončena na *-mo* (*letmo*).

Adverbia nemají ani rod, ani číslo, přesto se některá z nich ohýbají. Odvozená adverbia na *-e* a *-ě* se stupňují. Stupně jsou pozitiv, komparativ a superlativ. Komparativ se tvoří od pozitivu přidáním slabiky *-ji* - *hrubě > hruběji, krásně > krásněji* atd. U některých však dochází při stupňování k hláskové alternaci (*draze > drážěji*). Kromě výše uvedeného existuje i řada adverbíí, která se stupňují nepravidelně (srov. tabulku 7.6 u Tůmová 2005a).

Adverbia na *-ko* tuto koncovku při stupňování odvrhují (*daleko - dále, blízko - blíže*). Superlativ se tvoří přidáním částice *nej-* před adverbium (*lépe - nejlépe*).

Adverbia konstrukta

Jako adverbia konstrukta jsou označena ta adverbia, která se pojí se substantivem. Jsou to ve skutečnosti číslovky, které udávají jak určitý, tak neurčitý počet (Pozn. T.). Neurčitá jsou *mnoho, málo, toliko* aj., *mnoha, mála* atd. Určitá jsou *pěti, tisíci* atd. Dále jsou to adverbia, která se pojí s konkrétním pádem *zdaleka, zdlouha, polehku, pomalu, začasťe, zajisté, prachem, honem* aj.

Dnes bychom tato adverbia konstrukta označili jako příslovečné spřežky.

3.2.3.16. Prepozice

Prepozice jsou částí řeči (*Redetheile*) (myšleny asi slovní druhy - pozn. T.), které stojí buď samostatně nebo pevně spojené s jinými částmi věty (myšleny asi větné členy - pozn. T., srov. výše).

Jsou rozděleny na odlučitelné a neodlučitelné (*ob-, pa-, pře-, roz-* a *vy-*). Stojí-li prepozice samostatně, jedná se zpravidla o určení směru (*z města, k městu*), jsou-li pevně spojeny se substantivem, dávají mu určitý smysl (*pád, západ, běh, příběh*). Z důvodu výslovnosti je možné k samostatně stojící předložce připojit vokál *-e* (*bezevšeho, podemnou*). Prepozice *k* přijímá i *-u*, např. *ku Praze* ap. Na prepozice přechází přízvuk v případě, že tvoří slabiku (*vyžebraťi*)¹⁷. Infinitiv sloves vzniklých z prepozice krátí svůj kořenový vokál, na rozdíl od varianty bez této prepozice (*žráťi - prožráťi*). Stejně tak se chová i částice *ne*. Netýká se to ale všech sloves. Blíže o prepozicích viz dále kapitulu Syntax prepozic (Pozn. T.).

Nutno poznamenat, že Pelcl považuje za prepozice i prefixy a snaží se na ně aplikovat německý systém odlučitelných a neodlučitelných předpon.

---

¹⁷ Srov. výše výklad o přízvuku.

3.2.3.17. Konjunkce

Konjunkce spojují různé části věty (*Redetheile*) (větné členy - pozn. T.) i jednotlivé věty mezi sebou. Mezi konjunkce je také možno počítat částice *-by*, *-li*, *-t'*, *-ž* a *v-*. *By* slouží ke tvoření optativu (kondicionálu - pozn. T.), *-li* se připojuje také na různé části věty a znamená podmínku nebo požadavek, *-t'* a *-ž* dodávají částem, na které se pojí, větší sílu a důraz.

Částice *v-* se často přimyká ke slovům, která začínají na *o-* (protetické *v* - pozn. T). Pelcl k tomu poznamenává, že se jedná o úkaz týkající se pouze mluvené řeči, ve spisovném jazyce k přimykání *prý* nedochází. Ve staré češtině k tomuto přimykání však docházelo i v psaném jazyce.

Cuřín (1985) tvrdí, že Pelcl protetické *v-* odmítal, já jsem však jeho explicitně vyjádřený názor ve studovaných materiálech nenašla, omezil se pouze na holé konstatování současného stavu. Avšak při porovnání s ostatními gramatikami té doby se lze oprávněně domnívat, že tomu tak bylo. Tehdejší gramatikové protetické *v-* odmítali, avšak nebyli si jisti jeho etymologií, a tudíž kolísají v jeho užití.

3.2.3.18. Interjekce

Interjekce jsou slova, kterými vyjadřujeme pocity lidí s určitým důrazem (Pelcl 1797). Pelcl je dělí na **zvolací** (*nu!*, *nastojte!*, *vzhůru!*, *medle!*, *pohříchu!*), **přisuzovací**, která vyjadřují náklonnost či odmítání (*dář pánbůh!*, *dobře!*, *milý brachu!*, *táhni!*, *pryč!*), **nadávky** (*kýhon čerta!*, *jdi k rasu!*, *kuš!*, *do pekla!*, *z kurvy synu!*, *sakramente!*), **výsměšná** (*titi páti!*, *hatla matla!*, *ba ano!*), **přítakávací** a **popírající** (*ano*, *ovšem*, *na mou duši!*, *tak jest*, *ne nikoliv*, *zachovejž pánbůh*), **nabízející** a **vybízející k tichu** (*tumáš*, *drž!*, *tuhle*, *pst!*, *ticho!*). Dále sem patří částice *-pak*, která se připojuje k částem věty a dodává jí určitého výrazu a další jako např. *kdopak*, *kampak*, *pročpak* aj.

Jak je vidět, do skupiny interjekcí řadí Pelcl i výrazy, které dnes jako interjekce neoznačujeme. Jedná se především o částice, které jako samostatný druh nemáme ani v současné české lingvistice dlouho. Ani německá jazykověda neklasifikuje částice *ano*, *ne* a jejich další ekvivalenty jako částice, ale pracuje s pojmem větný ekvivalent (*Satzäquivalent*) (Helbig, Buscha 2001).

3.2.3.19. Syntax

Syntax sleduje postavení slov ve větě, které se také řídí určitými pravidly. Vzhledem k tomu, že se zde jedná o evropský jazyk, je v této kapitole pojednáno především o odlišnostech češtiny od ostatních evropských jazyků. Čeština má u Pelcla devět slovních druhů. Jsou to: nomina, pronomina, numeralia, prepozice, konjunkce, participia, adverbia, verba a interjekce

Postavení těchto slovních druhů je v češtině relativně libovolné a jednotlivá slova mohou tedy svá postavení ve větě měnit. Důležitou informací je, že ale vždy musí být dodržen sled myšlenek. Tato formulace připomíná aktuální členění věty, které se však objevilo až ve 30. letech 20. stol., tedy o více než sto let později.

Pod pojmem syntax v Pelclově době si však není možno představovat syntax takovou, jakou ji rozumíme dnes. Jednalo se spíše o jiný pohled na skutečnosti vyložené už výše. Nové je zde pojednání o pádech, zmíněna je i rekce sloves (Pozn.: Termín T.).

Syntax jmen

Jméno je vždy substantivum nebo adjektivum a stojí ve větě vždy v nějakém pádě. V této pasáži se pojednává pouze o pádech a jejich syntaktické funkci.

Nominativ

Je-li substantivum ve větě subjektem a vyjadřuje-li podstatnou informaci, stojí v nominativu. Ve větě se mohou vyskytnout i dva nominativy (*Má žena slove Kateřina.*). Je-li ve větě verbum *jsem* ve významu *stát se*, *existovat*, stojí druhé substantivum v instrumentále (*Můj bratr jest vojákem.*). Na místo nominativu se klade genitiv, je-li sloveso impersonální a v negativu (*Není spravedlivého člověka na zemi.*).

Genitiv

Pokud je označen vlastník nebo původce děje, je použito genitivu (genitiv přivlastňovací - pozn. T.) (*Bůh jest stvořitel světa.*). Je-li však označena osoba, musí být substantivum v genitivu ještě doprovázeno adjektivem nebo jiným substantivem (*Syn Karla císaře.*). Odpadne-li přístavek (*Beysatz*), musí se genitiv změnit na adjektivum posesivum (*Syn Karlův.*). Neříká se tedy *král Uhrův*, ale *král uherský* a *kronika Čechův*, ale *kronika česká*. Pokud je slova *pán* použito ve smyslu *bůh*, může stát v genitivu i bez tohoto přístavku (*slovo Páně*). Genitiv se také používá pro vyjádření určité části celku (genitiv partitivní - pozn. T.) (*Dej mi chleba.*). Pokud se jedná o celek, používá se akuzativ (*Dej mi chléb.*). Genitiv se užívá také při vyjádření určitého času (*Vstal z mrtvých třetího dne.*), ale je možno ho nahradit i akuzativem (*Stalo se to šestý den.*). Pro vyjádření délky, šířky, výšky nebo váhy se také užívá genitivu (genitiv míry - pozn. T.) (*Meč lokte dlouhý*), ale stejně jako výše i akuzativu (*Meč loket dlouhý*). Zvláště při okrasné řeči se užívá genitivu i v komparativu (*Dříve padesáti let.*). V genitivu se také objevují některá numeralia (*Mám pět prstů.*). Nestojí-li však numeralia v nominativu nebo akuzativu, shodují se pak se substantivem (*Potýkal se s devíti muži.*). Dále stojí v genitivu substantivum v případě negace (genitiv záporový - pozn. T.) (*Má krásné děti. x Nemá krásných dětí.*). Kromě výše uvedených případů vyžadují užití genitivu i některá adjektiva a verba sama o sobě, např. *poslušný čeho*, *prázdný čeho*, *vděčný čeho*, *nadal mu zlodějův* aj. Dnes bychom tento jev nazvali rekcí nebo vazbou. Zajímavé je, že Pelcl zde uvádí příklady vazeb, které už v jeho době nebyly produktivní, což je pravděpodobně způsobeno jeho studiem starších památek, na kterém se prakticky češtině učil.

Dativ

Dativ zpravidla označuje směřování slovesa a jeho působení na určitý předmět (*Otec poručil synům svým.*). Kromě toho některá slovesa sama o sobě dativ vyžadují. Používání dativu dále řídí některé předložky. Dativ má u životných substantiv dvojí koncovku, a sice *-u* i *-ovi*. Koncovka *-ovi* se používá především v případě, že substantivum stojí samo. Dvojí koncovky má analogicky s dativem i lokál.

Akuzativ

Akuzativ je spojen s verbem aktivem, ale pouze tehdy, je-li věta postavena afirmativně (*Nesu vám dobré noviny.*). Akuzativem se také vyjadřuje trvání času (*Byl jsem tři hodiny v kostele.*), datum (*Pátý den měsíce dubna umřel.*) nebo vzdálenost od určitého místa (*Stál ode mne jeden krok.*). Na rozdíl od latiny, kde mohou stát dva akuzativy, používá čeština pro ten, který rozvíjí predikát, instrumentál (*Učinili ho králem. Dělá se nemocným.*).

Vokativ

Překvapivé je zjištění, že se podle Pelcla vokativ v češtině používá stejně jako v jiných jazycích.

Je známo, že Pelcl hovořil vedle němčiny ještě anglicky a francouzsky, a je možné, že i jinými jazyky alespoň částečně, avšak ani jeden z těchto jazyků nedává v otázce vokativu vysvětlení. Domnívám se tedy, že Pelcl má těmito jazyky na mysli ostatní jazyky slovanské, které vokativ mají.

Lokál

Lokál je také nazýván předložkovým pádem, protože se vždy pojí s nějakou předložkou. Pojednáno o něm tedy bude v kapitole o předložkách.

Instrumentál

Instrumentál se také často pojí s předložkami. Pokud označuje prostředek nebo nástroj, stojí bez předložky (*Uhodil ho kladivem.*). Instrumentál se také často klade místo nominativu nebo akuzativu (*Bude mým přítelem.*).

Syntax adjektiv

Adjektiva popisují určitou vlastnost jména, se kterým jsou spojena. S tímto jménem se musejí shodovat v rodě, čísle a pádě (*Dobry muž, dobří muži, mladá žena, mladé ženy, červené víno, červená vína*). Stejně se chovají i numeralia a participia, mají-li funkci adjektiva. Životná substantiva neutra přijímají v plurále femininní koncovku (*Tot' jsou dobré knížata. Krásné hřibata.*). Femininní koncovku přijímají také neživotná substantiva maskulina (*Černé a krásné vlasy.*). Pokud má však nominativ všeobecnou koncovku *-ové*, mají adjektiva mužskou životnou koncovku *-í* (*Černí a krásní vlasové.*). Instrumentál pl. má vždy koncovku *-ými* (*slabými*). Pokud je substantivum v duále, má instrumentál koncovku *-ma* (*Pohlídla na mě svýma krásnýma očima.*). Adjektiva abstrakta stojí většinou s pomocným slovesem v nominativu (*Byl jsem včera vesel. Dnes jsem nemocen. Tvá sestra jest vesela.*). Pokud stojí s infinitivem slovesa *býti*, jsou pak v dativu a mají ve všech třech rodech zakončení *-u* (*Pomsta boží nedá jemu živu býti. Bude vám potřebí pečlivu býti.*).

Syntax numeralí

Číslovky od pěti do tisíce se chovají jako substantiva, jsou-li v nominativu nebo akuzativu, a vyžadují pak genitiv (*Chytil jsem pět ptákův. Bylo tam deset biskupův.*). Pokud stojí číslovka v nom., musí být sloveso použito v impersonální formě (*Pět dětí se utopilo.*). V ostatních pádech se numeralia chovají jako adjektiva a musejí se se substantivem v tomto pádě shodovat (*Obyvatelé pěti měst se zdvihli. Dali jsme desíti mužům poručení.*). Číslovky *sto* a *tisíc* se mění následovně: *Po stu letech. Po pěti stech letech. Před šesti sty lety. V šesti stech domích. Tisíci pánům sloužil. Po tisících letech. Před třemi tisíci lety. Od mnoha tisíc let.* Nesklonné zůstávají číslovky *jedenmécítma* až *devětmécítma* (*Bylo tam jedenmécítma panen. Pětmécítma pacholkům přikázal.*). Pelcl zde tyto archaické číslovky uvádí i přesto, že je již výše označil za nepoužívané. Číslovky *dvé*, *tré*, *obé* fungují jako substantiva neutra a vyžadují genitiv (*Koupil jsem dvě holoubátek. Roztáli mu hlavu na dvě.*).

Syntax pronomin

Odstavec o zájmenech se zabývá především jejich morfologií. Osobní zájmena *já, ty, on* a *sebe* mají dvojí formu skloňování. Buď je to dlouhá, nebo zkrácená forma: *mne, mně, tebe, tobě, jeho, jemu, sobě, sebe* x *mě, mi, tě, ti, jej, ho, mu, si, se*. Dlouhý tvar se používá na začátku vět a chceme-li je zdůraznit. V ostatních případech se užívá krátké formy.

U reciprok (reflexiv, srov. výše - pozn. T.) se používá vždy zkrácené *se* (*bojím se, hněváme se*). Instrumentál zájmena *on* se používá v dlouhém tvaru, i když tam není explicitně uvedena prepozice, ale je všeobecně jasné, že tam být má (*Má vůdce, ním se opatřil. Vzav knihu, udeřil ní o zem. Bůh metlu vede, a ní švihá.*). Personale *sebe* se užívá v třetí osobě (*Má matka se velice bojí. On sobě/si koupil dům.*). Na rozdíl od němčiny se personale *sebe* používá i v první a druhé osobě, pokud se verbum a pronomen shodují (*Já sobě učiním pokoj. Ty sobě učiníš pokoj.*), jinak se tvar mění podle osoby (*Já tobě učiním pokoj. Ty nám učiníš pokoj.* atd.).

Syntax posesiva *svůj*

Pokud se shoduje osoba slovesa a osoba přivlastňovacího zájmena, používá se zájmena *svůj* namísto *můj, tvůj* atd. (analogicky podle osobního *sebe* - pozn. T.). V ostatních případech se zájmeno mění podle osoby.

U některých příkladů Pelcl upozorňuje na to, že se setkáváme s tvary obdobnými jako v latině či němčině, ale není to správné a svědčí to o špatné znalosti češtiny (srov. výše - pozn. T.).

Syntax posesiv *jeho, její, jejich*

Posesiva *jeho, její* a *jejich* jsou tvary od zájmen *on, ona, ono, oni (ony)*, pokud se tato osoba liší od osoby predikátu (Pozn.: Termín T.), tedy např.: *Byl jsem v zahradě jeho.*

Zajímavá je poznámka, že se při hovoru špatně rozlišují tvary *její* a *jejich*, a proto se i na místo *jejich* užívá tvaru *její* - *Pět její synů zahynulo. V její truhlách jsme nic nenašli.* V plurále je společný tvar *jejich* pro všechny rody. U

starších spisovatelů se objevoval tvar *jich* často namísto posesiva *jejich* (srov. Vážný 1970).

Následující příklady však vyslovenému pravidlu plně neodpovídají, nejedná se totiž o posesivní tvar (*Bylo deset dětí a šest jich umřelo. Bylo na lodi deset žen a šest se jich utopilo.*).

Syntax relativ

Jsou to *který, jenž, an, ještě, kdo, co. Který* a *jenž* jsou synonyma a jejich užití závisí pouze na pisateli/mluvčím. *An, ana, ano* je okrasnější výraz pro *že on, že ona, že ono. Kdo* a *co* se používá tehdy, chce-li se ta která věc či osoba zdůraznit (*Ten, kdo nemá chleba, zasluhuje almužny. Ten pán, co k nám chodívá.*).

Syntax sloves

Sloveso se musí v češtině shodovat s nominativem (Pozn.: Substantivem v nominativu - pozn. T.) v osobě a čísle (*Otec jeho včera umřel. Naší bojovníci obdrželi vítězství.*). Pokud je ve větě více nominativů, je sloveso v plurále a musí se opět shodovat (*Petr a Jan vstupovali do chrámu. Můj otec a má matka šli do zahrady.*). Shoda musí být dodržena i v préteritu (srov. výše pasáž o rodu substantiv - pozn. T.) (*Já jsem tam byl. /mask./ Já jsem tam byla. /fem./ My jsme tam byli. /mask./ My jsme tam byly. /fem./ Nejmladší dítě umřelo. /neutr./ Přišlo na ně pět Turků./neutr./*). Pokud je v nominativu adverbium, je shoda jako u neuter - *Bylo více Poláků než Čechů. Mnoho vojska se přitáhlo.* U životných jmen se však hledí více na biologický rod než na gramatický - *Knížata se sešli. Hrabata se sjeli. Děvčata se smály.*

Tento pragmatický postoj se dnes uplatňuje jak v češtině, tak v němčině a je třeba ho na konci 18. stol. považovat za velmi pokrokový.

Maskulina a neutra, která mají femininní adjektivum, mohou mít v préteritu i femininní koncovku (*Černé vlasy se blýštily.*). Feminina v pl. mají jak u životných, tak neživotných koncovku *-y*. Životná neutra mají následující tvary:

Dobré knížata se sešly. Mnohé hrabata se sjely. Mladé děvčata se smály. České vojska se udatně bily. U neživotných neuter je možný v pl. i tvar neuter: Dvě města vyhořela. Dřeva vyschla.

U titulatur se zachovává shod podle biologického rodu: *Jeho velebnost císařská poroučeti ráčil. /mask./ Její velebnost císařská říci ráčila. /fem./* Stejně tak se děje i při vykání v singuláru (*Vy jste tam nebyl. Proč jste nepřišla?*). Nominativ osobního zájmena může být v češtině vynechán, pokud je z tvaru verba jasný (*Běhám, běháš, běhá* atd.). Pokud ale chceme osobu zdůraznit, pak zájmeno použijeme.

Syntax pomocného slovesa

Čeština, stejně jako ostatní slovanské jazyky, používá pro tvorbu préterita pomocné sloveso *jsem*. Důvod, proč čeština nepoužívá pomocné sloveso *mám*, je podle Pelcla ten, že Slované vnímají všechny činnosti jako aktivní.

Pelcl také doplňuje poznámku, že některé tvary préterita mohou vystupovat i jako substantiva (např. *chřastal, vadil, kvapil*)¹⁸.

Pomocné sloveso může být v první osobě sg. i pl. elidováno (*Já ho neviděl. Já tam pozdě přišel. My to nekoupili.*). Ve druhé osobě se *jsem* nevypouští, ale může být zkráceno: *jsi* na *-s* a *jste* na *-ste* (*Zavrhlš řeči mé. Dobrotus učinil s služebníkem svým. Vyste tam nebyl. Žes mne viděl, uvěřilš Tomáši.*). Ve třetí osobě sg. i pl. se pomocné sloveso obvykle vypouští (*Přišli poslové od krále uherského. Bůh stvořil nebe i zemi.*).

Syntax préterita

Čeština má tři préterita (roz. minulé časy - pozn. T.) - **perfektum**, **imperfektum** a **plusquamperfektum**. Rozdíl v perfektu a imperfektu spočívá však pouze v tom, že čeština používá pro každý typ jiná slovesa. Pro

¹⁸ Srov dnešní příjmení typu Zaoral, Zadražil nebo Vychodil.

imperfektum durativa, pro vyjádření perfekta verba singularia. Pokud ke tvarům préterita přidáme pomocné sloveso *být* také v préteritu (*byl, byla, bylo*), vznikne plusquamperfektum, které se však v češtině používá pouze zřídka.

Syntax futura

V češtině jsou i dvě futura, **singularum** a **plurativum**. Futurum singularum vyjadřuje děj, který se stane jen jednou a bude ukončen. Futurum plurativum vyjadřuje děj, který se stane vícekrát a není ukončen.

Syntax imperativu

Imperativ se v češtině používá stejně jako v ostatních jazycích, a proto o něm Pelcl speciálně nepojednává. O supinu už bylo pojednáno výše (Pozn. T.).

Pády sloves

Pádem sloves je na tomto místě myšlena slovesná vazba (Pozn. T.). O samostatných pádech už bylo pojednáno v oddíle o syntaxi jmen a s výkladem na tomto místě se téměř shoduje, proto jej zde již neopakují.

Následuje seznam sloves, která mají na místo akuzativu genitiv, ať už jsou afirmativní nebo negativní. Dále následují příklady a seznam verb reciprok (reflexiv, srov. výše - pozn. T.), která mají též místo akuzativu genitiv (*Bojím se zlých lidí.*). Supinum vyžaduje též genitiv.

Syntax participií

Participia bývají některými autory označována jako modos transgressivos, protože mají vlastně funkci jakési spojky, spojují totiž vždy dvě věty v jednu.

Na tomto místě poprvé Pelcl používá termín transgresiv a výklad se přibližuje výkladu o transgresivech tak, jak ho známe dnes.

Participium präterita verb singularií vyjadřuje futurum (*Sebera lid, potáhneš do pole.*). Použití participia activa umožní vypuštění spojky, kterou je v němčině *nachdem* nebo v latině *postquam* (*Král poraziv nepřátele, táhl dál.*). Někteří gramatikové tvoří participium presenta neutra a maskulina stejně (*nesa / mask. i neutr./, pije / mask. i neutr./, točiv / mask. i neutr./*), jiní tvoří stejně neutrum a femininum (*nesouc / fem. i neutr./, pijíc / fem. i neutr./, točivši / fem. i neutr./*). Jako analogii uvádí Pelcl tvoření proprií: *náš (m), naše (f), naše (n), váš (m), vaše (f), vaše (n)*. Slovesa druhé konjugace na *-i* tvoří participia také *píše, pije, miluje (m)*. Z důvodu srozumitelnosti používají někteří spisovatelé stejné tvary pro maskulinum i pro femininum, tedy např. *pijíc, píšíc* atd. (*Měsíc zastupující slunce* ap.).

Syntax verb pasiv

Tento odstavec pojednává pouze o infinitivu pasiva, jelikož o slovesech v pasivu už bylo promluveno výše. Infinitiv se skládá z pomocného slovesa *býti* a participia pasiva. Toto participium je vždy zakončeno na *-u* (*Jiné jest moudrým býti, jiné řečenu býti moudrým. Nedejž mi zahanbenu býti. Líbilo se mu za biskupa volenu býti. Slušelo jim pobavenu býti.*). Adjektiva abstrakta jsou také konstruována se slovesem *býti*, protože je třeba na ně v tomto případě hledět jako na participia pasiva (*Dáli Pán Bůh vám živu býti. Můj věk mi nedopouští veselu býti.*) (Pelcl 1798).

Někteří gramatikové považují koncové *-u* za dativ, jiní za instrumentál. Pelcl však obě možnosti popírá, zejména zpochybňuje možnost zakončení dativu a instrumentálu pl. na *-u* a říká: *Je to obzvláštní neskloňovatelná forma infinitivu pasiva* (Pelcl 1798). Dále uvádí příklady, kdy je participium pasivum

používáno bez konkretizující koncovky (*Nepřítel byl poražen a zahnán*), tedy v souladu s dnešní mluvnici.

Pokud se připojí konkretizující koncovka, změní se participium pasivum na adjektivum (*Ta kniha jest psaná, není tlačená*).

Syntax prepozic

O prepozicích Pelcl říká, že se neohýbají, ale mají tu vlastnost, že se pojí s různými pády, resp. že řídí příslušný pád. Zmiňuje možnost předložky pojit se podle okolností i s více pády. Dále následuje výčet předložek s uvedením pádu (pádů), který vyžadují, a s příklady použití. U předložek typu *mezi* a *na* rozlišuje řízenost akuzativem a instrumentálem podle toho, zda se jedná o pohyb (*Bewegung*), nebo klid (*Ruhe*). Zajímavé je upozornění o nutnosti odlišit předložky *z* a *s*. Jako pomůcku uvádí Pelcl pro psaní *s*, že se jedná o pohyb z plochy dolů a pro psaní *z*, že je určující, zda jde o pohyb zevnitř ven.¹⁹

Dále se zde opakovaně hovoří o kontrakci předložek v sousedství zájmen *co* a *on* (viz výše pasáž o zájmenech).

Nakonec Pelcl zmiňuje staré psaní předložek dohromady se substantivy, což podle něho někteří nevzdělaní lidé dělají dodnes (srov. výše výklad o přízvuku).

Ve výkladu o předložkách se Pelcl, podle mého názoru, snaží na českou gramatiku aplikovat postup obvyklý v gramatice německé, kde se předložky dělí do dvou, resp. více skupin podle toho, se kterým pádem či pády se pojí (srov. např. Helbig, Buscha 2001). Tento postup však není pro českou gramatiku obvyklý.

Dále je nutno poznamenat, že se užití té které předložky od dnešního úzu liší, nalezneme zde tak např. věty: *Skrze bratra to učiním. Stalo se to při stole, Bydlíme při Vltavě. Nemohl spát pro blechy.*

---

¹⁹ Srov. Pravidla českého pravopisu.

Dále se můžeme setkat s větami dnes už téměř nesrozumitelnými jako: *Nemohu být s jednoho písáře* (Nemohu si držet písáře - pozn. T.); *Dal mu sukna s jeden šat.* (Dal mu sukna na šaty - pozn. T.) ap. Věty a spojení tohoto typu jsou stále živé v moravských nářečích. Mimo tuto oblast již však působí archaicky (Pozn. T.). Mnohé tyto rozdíly jsou způsobeny silným vlivem němčiny a v některých spojeních se udržely v nespisovném jazyce dodnes.

Pelcl také předložky, na rozdíl od dnešní lingvistiky, nerozděluje na původní a nepůvodní.

Syntax adverbii

V tomo oddíle je pojednáno nejprve o adverbiiích označujících množství a o změně jejich tvaru při použití prepozice (*Mát' monoho peněz a málo rozumu.* x *Byli jsme na mnoha místech. Máme koní dost a několika vozův.* x *Přišli jsme do několika rozkošných domův.*).

Dále pak o číslovce *sto* a větné a slovní negaci. Tyto termíny sice Pelcl přímo neužívá, ale rozdíl v nich je mu jasný. Upozorňuje především na možnost češtiny mít ve větě několikerý zápor, aniž by se tím modalita věty změnila (na rozdíl např. od latiny, kde dvojitá negace znamená afirmaci - pozn. T.). Poznává také, že někteří autoři dvojitou negaci při použití spojky *ani* vynechávají (*Ani nejí, ani pije. Ani se nebojí, ani stydí.*).

Nakonec se ještě Pelcl věnuje přitakávací částici *ano*. Na rozdíl od němčiny se však v češtině neužívá při potvrzení výpovědi tak často. Namísto toho se přitakává obvykle slovesem, nebo jinou částí věty, která nese význam. Např. *Chodíváš tam? Chodívám. Dobře se ti to podařilo? Dobře.* Stejně tak je možno v češtině výpověď i popřít. Např. *Nechodíváš tam. Nechodívám. Nebudeš dnes hráti? Nebudu.*

3.2.4. Prozodie

Kapitola o prozodii je rozdělena do následujících paragrafů: Základní zákon české prozodie (*Grundgesetz der Böhmischen Prosodie*), Pravidla pro trochejský verš (*Regeln für die Trochäische Redensart*), Pravidla pro jambický verš (*Regeln für die Jambische Redensart*), Pravidla pro daktylský verš a daktylo-trochejský verš (Pozn.: termín T.) (*Regeln für die Daktylische Redensart und aus Trochäen und Daktylen gemischte Redensart*), O epickém verši (*Vom epischen Verse*), O elizi (*Von der Elision*) a O rýmu (*Vom Reime*). Jak tedy z názvů vyplývá, zabývá se tato kapitola postavením výše uvedených typů veršů v češtině a jejich funkcí v ní.

V úvodním paragrafu a v dalších výkladech vychází Pelcl, resp. Dobrovský z toho, že se pro češtinu nehodí až do této doby podle latinské předlohy běžně používaná časomíra. Pro češtinu je podle něj mnohem vhodnější právě verš sylabotónický. Jako vzorový příklad českého veršování podle výše uvedených pravidel uvádí básně A. Puchmajera a jeho skupiny.

V paragrafu *O epickém verši* se Pelcl zamýšlí nad obtížností překladu latinských veršů do češtiny podle sylabotónických pravidel a tento problém dokumentuje Puchmajerovým pokusem o překlad sedmé eklogy od Vergilia.

Paragraf *O elizi* vysvětluje rozdíl mezi elizí v latině a v češtině, resp. uvádí, že čeština elizi jako takovou vlastně nemá. Následují příklady, které by však za elizi považovány být mohly. Zajímavé je, že se uvedené příklady téměř ve 100 % shodují s dnešním území obecné češtiny. Je to např. vynechávání koncového *-e* u adverbíí (*více x víc* atd.), vypouštění koncového *-i* u infinitivu, což se podle něj už tak jako tak v obecné řeči děje²⁰. Obvyklé jsou také tvary *vem*, *vemte*, namísto *vezmi*, *vezměte*, přičemž je Pelcl označuje za *příliš nízké* (*zu niedrig*, Pelcl 1795). Někdy dochází i ke spolknutí koncového *-l* z přičestí préterita, pokud předchází konsonant (*vedl x ved*, *mohl x moh* atd.). Naproti tomu však také varuje před nadměrným zkracováním tam, kde to není přípustné,

---

²⁰ Srov. Tomsa 1782.

jako např.: *zdá mis* namísto *zdá mi se, maj, tlej, chtěj* atd. namísto *mají, tlejí, htějí* atd. Adverbia jako *krásněji* nebo *pěkněji* se také podle Pelcla zkracovat nedají.

Tyto postřehy jsou pro nás dalším dokladem, že Pelcl neztrácel kontakt s živým mluveným jazykem a dokázal ho věcně reflektovat.

Poslední paragraf je v podstatě pouze poznámkou, že je také vedle výše probraného metrického systému třeba dbát na rým na konci jednotlivých veršů. Pokud verše končí trochejsky, musejí se rýmovat obě slabiky, pokud končí verš pouze jednou přízvučnou slabikou, tak se rýmuje pouze tato slabika.

3.2.5. Praktická část

Druhou částí knihy, kterou jsem pro systematičnost označila jako praktickou, se skládá ze čtyř částí. Jsou to *Rozhovory*, *O české literatuře* a *Cvičení překladau*. Samostatně jsem ještě vyčlenila a označila oddíl *Dodatky*, do něhož spadají kapitoly *Česká rčení a přísloví*, *Slovníček*, *Soupis českých jazykových příruček a učebnic* a *Nota*.

K tomuto členění jsem přistoupila z důvodu přehlednosti vykládané látky. V originále (Pelcl 1798) kapitola *Rozhovorů* v podstatě volně přechází v kapitolu o literatuře. Forma dialogu je ponechána, pouze se změní téma. *Cvičení překladau* stojí i tam samostatně. Naopak jsem ve své práci spojila kapitoly o českých rčeních a o českých příslovích. Kapitoly *Soupis českých jazykových příruček a učebnic* a *Slovníček* jsou totožné s originálem (Pelcl 1798).

3.2.5.1. Rozhovory²¹

Počáteční pasáže oddílů jsou napsány jako jakýsi rozhovor pána a sluhy. Jedná se o modelové situace z každodenního života. První rozhovor je nazván stejně jako celý oddíl, tedy *Rozmlouvání/Gespräch* a je v něm naznačen možný průběh konverzace při setkání, vždy je navrženo několik možností otázek a odpovědí pro tuto situaci obvyklých nebo vhodných.

Druhý rozhovor se odehrává ráno a má název *Při ranním navštívení/Wenn man morgens jemanden besucht*. K pánovi jde návštěva, sluha ji uvádí, dále se hovoří o včerejším večeru, o hře v kostky a v karty, kdo kolik prohrál a kdy se šlo spát. Ve třetím a dalších rozhovorech se dějiště konverzace nemění, pouze se mění dění v závislosti na postupu dne.

Po odchodu návštěvy se pán s pomocí sluhy obléká (*O obléčení/Vom Anziehen*) a jmenuje jednotlivé části oblečení, které mu má sluha podat.

---

²¹ Originální název je *Gespräch*

Poté přichází k pánovi krejčí (*Zeman s krejčím/Der Edelmann mit dem Schneider*) aby mu vyzkoušel šaty, pánovi se nezdají, buď jsou příliš dlouhé, nebo úzké, široké, nebo úzké, krejčí argumentuje novou módou, pak se jedná o ceně.

Po návštěvě krejčího se snídá. Sluha nese pánovi snídani, jmenuje nejrůznější pokrmy a podává k nim příbory a nádobí, komentuje chuť jídla.

V dalším rozhovoru se čtenář ocitá v hospodě (*Pocestný s hospodským/Ein Reisender mit dem Wirthe*). Pocestný si objednává v hospodě jídlo, hostinský je velmi úslužný a dobře pánovi poslouží, vychvaluje svou kuchyni a na další cestu ještě nabídne domácí koláče. Pán se ptá na cestu do Prahy a jaká je tam dobrá hospoda. Nakonec zaplatí a rozloučí se.

V dalším oddíle se hovoří o počasí a o hodinách (*O povětrí/Vom Wetter*), rozhovor končí úvahami o tom, co se bude dělat po obědě, zda se půjde na procházku.

Osmý oddíl obsahuje návod, jak získat informace o druhé osobě, odkud je, co umí, jak vypadá nebo zda hraje na nějaký nástroj atd.

V devátém oddíle se hovoří o novinách a o tom, co je nového. Poukazuje se zde na Krameriovy noviny jako na nejlepší zdroj k četbě a učení se češtině, protože Kramerius píše nejlepší češtinou. Dále se probírá možná válka a panovníkova plánovaná cesta.

Desátý oddíl je bez názvu a obsahuje několik otázek typu: *Kam jedete?*, *Co tam budete dělat?* a zmínku o měšickém zámku a honu, který se tam konal, včetně hodnocení úlovku.

Jedenáctý oddíl je nazván *O psání/Vom Schreiben*. Pán se chystá psát a žádá sluhu, aby mu přinesl psací potřeby.

V dalším oddíle (*O Českém jazyku/Von der Böhmischen Sprache*) se mluví o tom, že někdo čte českou gramatiku, autor ho za to chválí a vysvětluje nutnost znalosti a ovládnutí češtiny, domnívá se, že se lze česky domluvit až na tatarských hranicích a jinak mezi všemi Slovy v celé monarchii²². Vysvětluje také, že se jedná o skoro stejný jazyk.

Dále se s výkladem pokračuje v oddíle *O témže jazyku/Von eben der Sprache*. Pojednává se zde o slovní zásobě s důrazem na to, že je čeština bohatší než ostatní jazyky. Toto tvrzení dokladuje autor příklady z francouzštiny a ukazuje překlady a výklad názvů měsíců. Čeština prý hned ukáže, co se v tom kterém měsíci děje. Na konec jmenuje i české varianty k názvům planet a poukazuje na to, že tyto názvy měli Češi již ve 14. století.

Následují rozhovory o české literatuře (viz dále).

4. O české literatuře

Pasáž o české literatuře zabírá dalších 5 oddílů, rozdělených podle století české literatury. Tazatel začíná dialog otázkou, kdy začali Čechové psát literaturu. Následuje soubor otázek a odpovědí na témata, jména autorů a děl, která byla v rozmezí od roku 845 do 19. stol. napsána. Dialog je psán ve dvou paralelních odstavcích (stejně jako předchozí rozhovory), jeden je v češtině, ve druhém sloupci je též text v němčině.

16. oddíl se týká let 1400 - 1500, vypravěč se zmiňuje nejen o krásné literatuře, ale i o knihách naučných a lékařských, o Biblii. Dovídáme se též, kdy a v jakém množství Čechové své knihy tiskli.

V 17. oddíle jsou probírány knihy z let 1500 - 1600. V těchto letech bylo údajně vytištěno na tisíc knih a jenom v Praze bylo asi 18 tiskáren. Mezi nimi byly Veleslavínova a Melantrichova nejvýznamnější. České knihy se však také tiskly v Drážďanech, Lipsku, Benátkách nebo Norimberku. Vypravěč nechce

---

²² Pelcl píše, že se všude tam mluví *po slovensku* a že se až k tatarským hranicím dostaneme *skrze samy Slováky* (Pelcl 1795), v dalším textu však již používá označení Slované.

mluvit o všech, a proto vybírá jen ty nejvýznamnější. Posluchač však prosí, aby pokračoval a seznámil ho i s ostatními. Vypravěč tedy mluví i o slovnících a překladech z latiny nebo z řečtiny. Když je posluchač stále neodbytný, radí mu vypravěč, aby jen pilně chodil do jeho školy. Dále se zamýšlí nad tím, kam se podělo takové množství českých knih, a dochází až k období pálení knih a řádění takových, jako byl páter Koniáš. Při této příležitosti upozorňuje vypravěč na vysokou úroveň češtiny v té době a podotýká, že kdo chce dnes správně česky mluvit, dívá se, jak se mluvilo právě v 16. století a jak tehdy výše zmínění autoři psali.

18. oddíl pojednává o literatuře 17. století. V tomto století čeština dále vzkvétala, dokonce jí psali a mluvili stavové i vysoká česká šlechta, což by mělo být pro dnešní Čechy impulsem. Tento rozkvět však trval pouze prvních dvacet let. Po roce 1621 zbylo asi 24 spisovatelů, kteří dále v Čechách psali a minimum českých knih se v té době tisklo. Z doby po roce 1621 jmenuje spisovatele Jiřího Konstance a jeho Brus jazyka českého, Kadlinského, Štejera, Beckovského aj.

19. oddíl se věnuje literatuře mezi lety 1700 - 1750. V této době bylo českých spisovatelů pomálu, a bylo by je podle vypravěče lépe nazvat kaziteli. Spisovatelé, kteří češtině prospívali, byli většinou v emigraci v Žitavě a jinde, jako např. Jan Elsner, Václav Kleich nebo Kašpar Motěšický. Koncem tohoto období vychází také řada jazykových spisů a v péči o jazyk vyniká především Krameriusovo nakladatelství. Posluchač připomíná, že slyšel, že se dnes také píše množství pěkných básní ve verších. Vypravěč to potvrzuje a poukazuje na to, že se tak děje podle pravidel v této (roz. jeho - pozn. T.) gramatice stanovených. Kromě ní však v této době vychází množství dalších spisů gramatikou se zabývajících. Dialog je ukončen poděkováním posluchače vypravěči a jeho odpovědí: *Rádo se stalo. Mějte se dobře* (Pelcl 1798).

3.2.5.2. Cvičení překladu

Na 29 stranách jsou postaveny texty v češtině, které mají sloužit k cvičení překladu. Jedná se o tři krátké naučné příběhy o dětech, které neposlechly napomenutí nebo varování a samy pak na to doplatily. Podle autora pocházejí ze známé knihy *od jednoho jezuity vydané* (Pelcl 1798) v roce 1775 v českém překladu, jméno však neuvádí. Další pasáže pocházejí z Rožmberské kroniky, z Kuthensovy kroniky, z Hájkovy kroniky, z Prefátovy cesty do Jerusalema, z Veleslavínovy Eneas a jeho věnovacího dopisu českým pánům a od Johanna Kocína

3.2.6. Dodatky

3.2.6.1. Česká rčení a přísloví

V tomto oddíle, který je v učebnici řazen za pasáž rozhovorů a za pasáž o literatuře, jsou sebrána rčení, úsloví a obraty v češtině obvyklé. Původně se jedná o dvě kapitoly: *Böhmische Redensarten* a *Böhmische Sprichwörter*. Podle mého názoru nelze stanovit jednoznačnou hranici mezi uvedenými rčeními a příslovími, proto jsem ve svém výkladu obě kapitoly spojila.

Stejně jako v předchozí části, probíhají vedle sebe na stránce dva sloupce, jeden v češtině, druhý v němčině.

Ustálená spojení jsou překládána volně, s ohledem na jejich užití v němčině (*Jedni druhým radni a pomocni byli. x Sie unterstützten einander mit Rat und Tat., Žena leží v koutě. x Das Weib liegt im Kinderbett., Vojsko leží polem. x Das Kriegsheer kampiert., Nemá všech doma. x Er ist nicht recht bei sich.*). Nejedná-li se o rčení nebo ustálené spojení v pravém slova smyslu, následuje doslovný překlad (*Na strážce outok pustiti a mocně na ně dorážeti. x Die Wachen angreifen und sie gewaltig bestürmen., To se pravdě podobá. x Das ist wahrscheinlich.*).

Výrazy a spojení nejsou řazeny podle abecedy, ani podle jiného pevného principu. Výčet všech 187 zabírá osm a půl stránky.

Následuje obdobně sestavený seznam přísloví. Např. *Čas růže přináší. x Mit der Zeit wird die Nispel reif., Hodná poklička toho hrnečka. x Gleich und gleich gesellt sich gern., Proti věku není léku. x Das Alter heilt keine Arznei.* Pokud není německá obdoba přísloví k dispozici, je přísloví vysvětleno nebo přeloženo doslova (*Hada za nádry chová. x Er nährt einen Undankbaren., Zažil toho, co pes mejdla. x Es ist ihm übel bekommen.*).

Seznam 116 přísloví zabírá šest a půl strany.

Je třeba poznamenat, že v obou oddílech se vedle skutečných ustálených spojení a přísloví objevuje i řada spojení, která bychom z dnešního pohledu jako ustálené spojení nebo přísloví neoznačili a dnes se nepoužívají, některá vyvolávají spíš úsměv a je otázkou, do jaké míry se v Pelclově době skutečně používala.

3.2.6.2. Slovníček

Na zbývajících 29 stranách je vypracován česko-německý slovníček slov, která se v celé učebnici vyskytovala. *Jazykový (dokladový) materiál užitý v mluvnici obsahuje 1888 českých výrazů* (Koblížek 1994). U každého substantiva je i poznámka o rodu, u ostatních hesel je přiřazen pouze překlad.

Slovníček je záměrně zařazen na konec knihy, aby každý, kdo narazí na neznalost, byl nucen sám si neznámé slovíčko vyhledat. Tímto způsobem si ho podle autora lépe zapamatuje, než kdyby byl překlad postaven hned vedle textu.

3.2.6.3. Soupis českých jazykových příruček a učebnic

Na posledních osmi stranách vlastní učebnice je uveden soupis třiceti učebnic češtiny. Na rozdíl od prvního vydání se tento seznam rozrostl o čtyři knihy. Uvedené učebnice jsou latinské, německé i české. Jako první jmenuje autor náměšťskou učebnici Beneše Optáta a Petra Gzela z roku 1533, jako poslední pak učebnici Thámovu z roku 1798, se kterou autor v úvodu polemizuje.

Z uvedeného seznamu je zřetelná Pelclova podrobná znalost vývoje českého mluvnictví od nejstarších dob. O některých mluvnicích se na jiných místech vyjadřuje jako o ke studiu a následování nevhodných. Zejména se Pelclova kritika dotýká mluvnice Rosovy.

3.2.6.4. Nota

V krátké notě napsané na úplném konci učebnice se Pelcl vrací opět k problému s Thámem. Reaguje na jakýsi pamflet, který o něm Thám napsal. Píše, že je plný nadávek a urážek, na které reagovat nebude, že však odpoví na podněty literární (roz. jazykové - pozn. T.). Pelcl se tedy ohrazuje proti nařčení, že zatěžuje čtenáře příliš velkým počtem písmen a proti tomu, že by měl gramatik učít také obecný jazyk vedle spisovného. Dále se vysmívá Thámovu tvrzení, že slova jako *vlasy*, *prsty*, *zuby* mají mít v instrumentále *i* (jako příklad uvádí Thám spojení *Utřel si prsty vlasy.*) a říká, že k nedorozumění nemůže dojít, protože každý, kdo česky umí, si poradí a kromě toho podobné dvojsmysly existují i v jiných jazycích a problém s tím není. Nakonec utvrzuje Tháma, že sám ukazuje, že Pelclovu gramatiku používal, ale bohužel i pro vydání své vlastní opsal.

4. Přínos mluvnice Františka Martina Pelcla *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* pro výuku českého jazyka

Na mluvnici Františka Martina Pelcla *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* lze pohlížet i jinak než jen jako na vědeckou gramatiku. Už svým nejpůvodnějším určením vlastně předznamenala minimálně dvojí využití představovaného materiálu.

Základní impulzem pro její vznik byla potřeba učební pomůcky pro výuku českého jazyka na pražské univerzitě. Posluchači těchto přednášek byli nejen Němci, ale i Češi, ovšem obvykle Češi původem, nikoliv jazykem. Pro ně se tato mluvnice stala výchozím studijním materiálem. Druhou skupinou potenciálních recipientů pak byli zájemci o studium češtiny, resp. učení se češtině z řad prostého obyvatelstva. Struktura tohoto obyvatelstva byla samozřejmě také různorodá. Od Němců, kteří se doposud češtině neučili vůbec, přes Čechy, kteří češtinu již zapomněli a chtěli by si znalosti znovu osvěžit, až po Čechy, kteří se českým jazykem aktivně zabývali či ho používali v zaměstnání - jim tedy měla sloužit spíše jako zdroj poučení v případě potřeby.

Z výše uvedeného tedy vyplývá dvojí základní určení knihy - jako učebnice na jedné straně a vědecké mluvnice na straně druhé. Této širší záběru dosáhl F. M. Pelcl jedinečným spojením teoretické (výkladové) části knihy s oddíly orientovanými čistě prakticky. Takováto kombinace nebyla v tehdejší době obvyklá a je opodstatněné se domnívat, že se zde při sestavování učebnice projeví Pelcovy letité pedagogické zkušenosti (byl dlouhá léta vychovatelem a učitelem u Šternberků a Nosticů).

Za základ praktické části týkající se modelových rozhovorů použil Pelcl materiály, které sám již dříve pro výuku svých svěřenců používal, zejména *Handbuch zum Gebrauche der Jugend bei Erlernung der deutsch-, französisch-, und böhmischen Sprache* (1775). Jedná se o vytypované situace každodenního života, které jsou předvedeny v dialogové formě. Text probíhá na stránce vždy

paralelně ve dvou sloupcích v obou jazycích. Forma dialogu nebyla v tradici českých učebnic novinkou. Použil ji již například M. V. Štejer ve svém "Žáčkově". V následujících obdobích se však zdála jakoby zapomenutou. Na světlo ji znovu vyzdvihl až F. M. Pelcl ve zde analyzované učebnici. Neocenitelným plus poskytovaných dialogů je především jejich aktuálnost, resp. živost zobrazovaného jazyka. Pelcl český jazyk dobře znal, jak bylo již na mnoha místech dokázáno, byl s ním neustále v kontaktu, měl přehled o jeho psané i mluvené formě. Není tedy divu, že rozhovory působí na čtenáře čtivě a věrohodně i s odstupem více než dvou století. Ačkoliv se jedná o rozhovory modelové, nemůže být ani řeči o přílišném didaktismu či prosté vyumělkovanosti. Vzhledem k tématickému rozdělení jednotlivých scén je možno jednotlivé okruhy rozdělit do několika lekcí, a studovat tak postupně po menších dávkách, což je především u učení se cizímu jazyku důležité. Logická tématická posloupnost dialogů usnadňuje jejich zapamatování. Určitá ohraničenost jednotlivých obrazů však zároveň umožňuje probírání napřeskáčku, to znamená podle aktuální potřeby studenta.

Ve smyslu postupu od jednoduššího ke složitějšímu lze hodnotit plynulé pokračování dialogů a jejich postupnou transformaci v jeden dlouhý rozhovor o české literatuře. V kapitole o české literatuře se poněkud mění počet a postavení účinkujících. Podle modelu zmiňovaného u Štejera se jedná o dialog učitele se žákem. Probíhá na principu střídání žákových otázek a učitelových odpovědí. Repliky nejsou kvantitativně stejnoměrné - učitelovy odpovědi jsou zpravidla výrazně obsáhlejší. Se specializací tématu se v literárním rozhovoru objevuje též širší slovní zásoba, text je samozřejmě náročnější i syntakticky. Lze se domnívat, že tato část textu byla určena spíše pro reprodukci než k samostatnému studiu.

Další jednoznačně didaktickou pasáží je oddíl s názvem *Cvičení překlada*. Nejen, že tak napovídá sám název, ale i v *Předmluvě* je samotným Pelclem explicitně řečeno, že *prozaické kousky uvedené na konci mohou sloužit k procvičování rozboru a překládání* (Pelcl 1798, nečíslováno). Jedná se o třináct středně dlouhých až delších úryvků z české literatury šestnáctého či sedmnáctého století. Některé úryvky jsou anonymní, jiné nesou údaj o

původním prameni, jako například úryvky z Rožmberské kroniky, z Kroniky Kuthensovy, z Hájkovy kroniky, ale i z cesty Oldřicha Prefáta z Vlkanova do Palestiny či z několika děl Veleoslavínových.

Důkazem o tom, že Pelcl při sestavování své učebnice myslel nejenom vědecky, ale i pedagogicky je mimo jiné i uvedení slovníčku na konci celé knihy. V *Předmluvě* Pelcl vykládá důvod řazení na konec tím, že je pro učení lepší, je-li žák, resp. student nucen si neznámé slovo vyhledat sám, než aby ho dostal naservírované rovnou v textu a nemusel se při tom nijak namáhat. Slovíčka jsou řazena abecedně, u každého substantiva je pak ještě uveden rod, u substantiv pomnožných stojí i informace, že jde o plurál.

Z výše uvedeného tedy vyplývá, že Pelcova mluvnice *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* nebyla jen pouhou vědeckou mluvnicí, ale zároveň také praktickou učebnicí. Přičemž na slovo "praktickou" zde kladu důraz, jelikož byl tento aspekt v té době ostatními autory hrubě zanedbáván. U ostatních soudobých učebnic se s náznakem praktických oddílů setkáme zcela výjimečně.

Lze bez nadsázky říci, že *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* byla ve své době učebnicí nanejvýš moderní a pokrokovou a že je v současnosti českou jazykovědnou bohemistikou, ale i didaktikou českého jazyka neprávem hrubě opomíjena.

5. Závěr

V úvodu svojí rigorózní práce jsem si za hlavní cíl vytkla popis a analýzu teoretické části mluvnice Františka Martina Pelcla *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* podle jejího druhého, rozšířeného a přepracovaného vydání z roku 1798.

Při studiu jsem čerpala jednak z primární literatury a jednak z dosud pouze časopisecky publikovaných článků a statí. Při práci jsem musela přistoupit k částečným úpravám členění původního textu, aby nebyla narušena kontinuita a srozumitelnost výkladu. Poté jsem se věnovala jednotlivým tématickým oddílům postupně a reflektované pasáže jsem doplnila komentářem, bližším výkladem či poukazem na historický vývoj a srovnání se současnou češtinou.

V některých pasážích jsem narazila na nesrovnalosti, resp. na odlišnosti interpretace v studovaných materiálech a výchozím prameni.

Jednalo se především o výklad pasáží týkajících se výslovnosti a psaní dvojího *l*. Studovaní autoři se ve svých člancích opírají o vůbec první studii k tomuto tématu, o studii Bohuslava Havránka uveřejněné v Československé vlastivědě v roce 1936. V této studii, podle mého názoru, B. Havránek ne zcela přesně interpretoval Pelclův pohled na problematiku dvojího *l*.

Havránek píše, že Pelcl psaní dvojího *l* doporučoval a držel se tohoto doporučení sám ve své mluvnici. Podle mého zjištění Pelcl skutečně psaní dvojího *l* v pasáži o klasifikaci hlásek doporučuje, avšak zejména v mluvnících a slovnících. O několik stran dále se v pasáži o pravopise dozvídáme, že dříve bylo psaní dvojího *l* obvyklé, ale dnes už tomu tak není a je možné psát na místě *ℓ l*, jak se to namnoze děje.

Nejprve jsem se domnívala, že odlišný výklad může být zapříčiněn tím, že Havránek (i ostatní autoři) pracoval s prvním vydáním mluvnice z roku 1795.

Po srovnání patřičných pasáží se však ukázalo, že v obou vydáních jsou formulace problému totožné.

V ostatních hláskových jevech se výsledky mé analýzy plně shodují se závěry publikovanými ve mnou studovaných pracích. Jedná se především o protetické *v-*, změny *y > ej* v kořeni slov, úženi *é > í*, změny *ú > ou*, nom. pl. mask a inst. pl. mask.

Z pohledu současné lingvistiky je nanejvýš zajímavá poznámka o výslovnosti a psaní *i/y* po pravopisně obojetných (smíšených) souhláskách. F. M. Pelcl doporučuje řídit se ve sporných případech výslovností, což znovu potvrzuje domněnku, že se v dřívějších dobách skutečně výslovnost *i/y* lišila. Dále je tato rada dalším důkazem, že Pelcl sám běžně mluvený jazyk dobře znal. Dnes můžeme pozůstatky této různé výslovnosti pozorovat ještě v omezené míře na Moravě.

Pelcl dále uvádí pomůcku pro psaní *y/i* v kořeni slova. Pokud si pisatel není jist, může se pokusit o jakési rozložení *i/y*. Je-li to možné, má se psát *y*, není-li to možné, pak *i* (např. *býti - bejvat x bíti - bič*). Tato pomůcka se netýká pouze dlouhých vokálů, jak bychom očekávali, ale i vokálů krátkých.

Nový pohled přinesl ve své mluvnici F. M. Pelcl také v rozdělení hlásek na latinské a české. I když se v pozdější jazykovědě tento princip neujal, je jeho aplikace na český hláskový inventář pro zkoumání historických pohledů na jazykový systém pozoruhodná.

Důležitý je také Pelclův názor na psaní *j* na počátku časovaného slovesa *býti*. F. M. Pelcl se zastává psaní *s j* na počátku, tedy *jsem*, protože podle jeho názoru by při jeho vynechání mohlo dojít k nedorozumění a k záměně za jiný slovní druh. Dále jako argument pro psaní *j* uvádí, že při negaci je *j* také přítomno (*nejsem*).

Na tomto místě bych chtěla upozornit na odlišné pojetí problému u J. Dobrovského, který psaní *j* prosazoval pouze v případě, že se jedná o

plnovýznamové sloveso *býti*. Pokud je sloveso *býti* pouze ve funkci slovesa pomocného, píše Dobrovský bez *j* (*sem*).

Za naprosto jedinečné je možno označit Pelcovo pojetí dělení sloves do tříd. Pro vznik konjugačních paradigmat je důležitá výchozí pozice, kterou je tzv. *conjugazio unica*. Za základní tvar slovesa je považována 1. os. sg. ind. prés. Tento tvar Pelcl označuje jako téma a jeho koncovku jako charakter. Vhodným obměňováním určitých komponentů (osobních koncovek) se od tohoto základního paradigmatu vyčleňují paradigmata další. Při časování se k tématu připojují osobní koncovky: *-eš, -e, -eme, -ete*, ve 3. os. pl. po českých konsonantech *-í*, po latinských *-ou*. U charakteru *-m* jsou další koncovky *-š, -me, -te* a v 3. os. pl. po lat. konsonantech *-ají*, po českých *-í*. Celkem jsou takto vzniklá konjugační paradigmata tři, resp. čtyři se vzory *nesu, miluji, volám, učím*.

Zajímavé je, že se toto pojetí neuplatnilo i u Dobrovského. Dobrovský sice také za základní tvar slovesa považuje 1. os. sg. ind. prés., avšak jeho slovesných tříd je šest a o *conjugazio unica* se nezmiňuje.

V budoucnosti by bylo zajímavé zjistit, kde se Pelcl nechal pro svůj výklad inspirovat.

Na tento zvláštní popis slovesného systému poukázal ve své studii poprvé M. Komárek, který byl zároveň prvním, kdo se Pelcovou mluvnicí zabýval detailně. Komárek se neomezil na pouhý popis hláskového systému či pravopisu, ale věnoval pozornost i jiným pasážím mluvnice.

Jako další místo, na kterém bylo potřeba přistoupit k širšímu výkladu byla pasáž o klasifikaci sloves, kde se Pelcl opřel o německý gramatický systém a pokusil se podle něho zařadit i slovesa česká. Vzhledem k tomu, že čeština sice aktionsart v německém smyslu výkladu nemá, ale má vid (aspekt) a dále je schopna různé fáze děje také rozlišit, neukázal se nakonec vzniklý problém jako neřešitelný.

V souladu s dobovým územ volí Pelcl rodový přístup při sestavování deklinačních paradigmat. Jako další kritérium figuruje koncovka, u maskulin i opozice životnosti a neživotnosti.

Na počátku téměř každé kapitoly stojí krátký pohled do historie a je naznačen vývoj sledovaného jevu až k současnému stavu. Na paměti je zároveň třeba stále mít fakt, že Pelcl nebyl lingvistou (neabsolvoval žádná studia tohoto směru), a je tedy nutno na tyto historické výklady hledět vždy kritickým okem. U řady z nich dnes víme, že se historie ubírala jinudy, než se Pelcl ve své době mohl domnívat či domníval.

Dále je nutné znovu připomenout všudypřítomný vliv německé gramatiky, kterému se F. M. Pelcl nemohl ubránit. I když byla čeština jeho mateřštinou, její systém mu nebylo dopřáno hlouběji poznat, jelikož ve škole byla vyučovacím jazykem němčina. Je tedy snadno pochopitelné, že se Pelcl při sestavování českého gramatického systému opřel o systém jazyka jemu nejbližšího. V jeho světle vykládá především problematiku systému minulých časů, hodnocení způsobu průběhu děje sloves, participia či klasifikaci prepozic.

Silný vliv němčiny se mnohdy projevuje i v příkladovém materiálu. Zvláště výrazný je pak v praktických pasážích, zejména v modelových rozhovorech, které nám znějí oprávněně poněkud těžkopádně.

Velice bych také v Pelclově práci ocenila hojnost příkladového materiálu, kterým je výklad každého jevu doprovázen.

Jako podklady si pro své příklady Pelcl volil vždy ty nejlepší spisovatele a badatele, které čeština měla. V *Předmluvě* sám říká, že *pravidla a zásady současné gramatiky byly vyvozeny z jazyka našich nejlepších spisovatelů šestnáctého a sedmnáctého století*. (Pelcl 1798, nečíslováno). Nepřímo tak dal podnět ke stanovování normy podle tzv. "úzu dobrého autora". Tento pojem se pak dále vyskytuje i u J. Durdíka (1873), pevně ho do diskuse o normě a kodifikaci zavedl v meziválečném období V. Ertl a plného uplatnění našel též ve třicátých letech v pracích členů Pražského lingvistického kroužku. V současnosti se v odborných kruzích o "úzu dobrého autora" začíná opět

diskutovat v souvislosti s novým hodnocením obecné češtiny (srov. např. sborník *Spisovnost a nespisovnost dnes*, 1996).

Jako kodifikátor spisovné češtiny je v literatuře obvykle označován Dobrovský. Přínos F. M. Pelcla na tomto poli je hrubě zanedbáván, ačkoliv to byl právě Pelcl se svou mluvnicí *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*, kdo v podstatě připravil půdu pro triumfální tah Dobrovského.

Je třeba ještě jednou zdůraznit, že Pelclova gramatika *Grundsätze der Böhmischen Grammatik* byla již 14 let všeobecně známa a norma v ní zavedená přijata za závaznou, když v roce 1809 vyšla poprvé mluvnice Dobrovského. Není tedy divu, že Dobrovský při prosazování svých pravidel nenarazil na komplikace, natož odpor.

Dále považuji za nutné na obhajobu obou vědců ještě jednou zdůraznit, že čeština 16. století, kterou oba pojali za výchozí bod stanovování spisovné normy, byla širokou veřejností 18. století považována za ideál, vzor a metu hodnou dosažení²³. Jakékoliv výtky směrem k umělé archaizaci českého jazyka, a tím negativního ovlivnění jeho dalšího historického vývoje hodnotím jako neoprávněné a zakládající se spíše na subjektivním dojmu.

Jak již bylo nastoleno úvodem, v rámci možností jsem poskytla ucelenou analýzu a výklad zejména teoretické části Pelclovy mluvnice *Grundsätze der Böhmischen Grammatik*. Aby se ale vskutku mohlo jednat o práci komplexního charakteru, bylo by potřeba tuto část doplnit ještě o stejně kvalitní a hloubkový popis a analýzu části praktické, která si svou pozornost zaslouží neméně než část teoretická.

---

²³ Srov. Bělič 1955, s. 278, popř. Cuřín 1974.

6. Literatura

- BĚLIČ, J. K otázce vzniku nové spisovné češtiny. In *Slovo a slovesnost*, 1950, roč. 12, s. 9-15. ISSN 0037-7031.
- BĚLIČ, J. K otázce češtiny jako národního jazyka. In *Slovo a slovesnost*, 1951-2, roč. 13, s. 71-86. ISSN 0037-7031.
- BĚLIČ, J. František Martin Pelcl a český jazyk. In *Slavica Pragensia XXI. AUC-Philologica 3-5*, 1978 s. 115-131.
- BĚLIČ, J.; KAMIŠ, A.; KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1978. ISBN 14-471-79.
- CUŘÍN, F., Novotný, J. *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka*. SPN: Praha, 1974, 1. vyd.
- CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1985. s. 69-82. ISBN 14-140-85.
- CUŘÍN, F. Stručná charakteristika prvních obrozenských gramatik. In *Práce z dějin slavistiky X*. Praha: UK, 1985, s. 191–198.
- Duden 6: Aussprachewörterbuch*. Mannheim: Brockhaus AG, 2000. ISBN 3-411-04064-5.
- Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny, 2002. ISBN 80-7106-484-X.
- HANUŠ, J. *František Martin Pelcl: Český historik a buditel*. Praha: b.n., 1914.
- HAVRÁNEK, B. *Vývoj spisovného jazyka českého*. In *Československá vlastivěda, řada II. Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, B. Janda, 1936, s. 79-86.
- HAVRÁNEK, B.; JEDLIČKA, A. *Česká mluvnice*. Praha: SPN, 1981. ISBN 14-556-81.
- HELBIG G.; BUSCHA J. *Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für Ausländerunterricht*. Berlin, München: Langenscheid KG, 2001. ISBN 3-468-49493-9.
- JELÍNEK, M. Místo Františka Martina Pelcla v českém mluvnictví. In *František Martin Pelcl: sborník příspěvků z odborného semináře*, Rychnov nad Kněžnou: 1995, s. 3-9.

- JOHANIDES, J. *František Martin Pelcl*. Praha: Melantrich, 1981. ISBN 32-031-81.
- JOHANIDES, J. *František Martin Pelcl(1793-1801): život a dílo*. Rychnov n. Kněžnou: b.n., 1981.
- JOHANIDES, J. Pelclova profesura české řeči a literatury na pražské univerzitě. In *F. M. Pelcl. První profesor české řeči a literatury na pražské univerzitě: sborník vydaný u příležitosti regionálního semináře pořádaného u 200. výročí nástupu F. M. Pelcla jako prvního profesora české řeči a literatury na pražskou universitu (březen 1793)*, Rychnov n. Kněžnou: b.n., 1993, s. 1-21.
- JUNGMANN, J. *Slovník česko-německý*. díl II., K-O. Praha: Academia, 1990. ISBN 21-024-89.
- JUNGMANN, J. *Slovník česko-německý*. díl III., P-R. Praha: V knížecí arcibiskupské tiskárně, u Josefy vdovy Fettlerové, 1837.
- JUNGMANN, J. *Slovník česko-německý*. díl IV., S-U. Praha: Academia, 1990. ISBN 21-109-90.
- JUNGMANN, J. *Slovník česko-německý*. díl V., W-Ž. Praha: V knížecí arcibiskupské tiskárně, u Josefy vdovy Fettlerové, 1839.
- KARLÍK, P.; NEKULA, M.; RUSÍNOVÁ, Z., et al. *Příruční mluvnice češtiny*. 2. oprav. vyd. Praha: NLN, 2000. ISBN 80-7106-134-4.
Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. red. Dr. František Horák za odborné spolupráce poradního sboru. díl II, tisky z let 1501-1800, část VI. Praha: ČSAV, 1957.
- KOBLÍŽEK, V. František Jan Tomsa, představitel českého mluvnictví v počátcích národního obrození. In *František Martin Pelcl: sborník příspěvků z odborného semináře*, Rychnov nad Kněžnou: b. n., 2001, s. 92-101. ISBN 80-238-7732-1.
- KOBLÍŽEK, V. František Martin Pelcl a české mluvnictví. In *F. M. Pelcl. První profesor české řeči a literatury na pražské univerzitě: sborník vydaný u příležitosti regionálního semináře pořádaného u 200. výročí nástupu F. M. Pelcla jako prvního profesora české řeči a literatury na pražskou universitu (březen 1793)*, Rychnov n. Kněžnou: b.n., 1993, s. 39-43.
- KOBLÍŽEK, V. František Martin Pelcl jako jazykovědec. In *F. M. Pelcl: Sborník příspěvků z odborného semináře*, vydáno u příležitosti konání

- odborného semináře, pořádaného ministerstvem kultury ČR k 260. výročí narození F. M. Pelcla..., Rychnov nad Kněžnou: b.n., 1994, s. 26-31.
- KOMÁREK, M. *Historická mluvnice česká 1: Hláskosloví*. Praha: SPN, 1958.
- KOMÁREK, M. F. M. Pelcl jako kodifikátor mluvnické normy spisovné češtiny a lingvista. In *F. M. Pelcl: sborník příspěvků z odborného semináře*, vydáno u příležitosti konání odborného semináře, pořádaného ministerstvem kultury ČR k 260. výročí narození F. M. Pelcla..., Rychnov nad Kněžnou: b.n., 1994, s. 22-25. Též In *Slovo a slovesnost*, 1995, č. 1, s. 34-38. ISSN 0037-7031.
- PELCL, F. M. *Paměti*. Praha: F. Borový, 1931.
- PELZEL, F. M. *Grundsätze der böhmischen Grammatik*. Prag: Jeřábek, 1795.
- PELZEL, F. M. *Grundsätze der böhmischen Grammatik*. Prag: Jeřábek, 1798.
- PELZEL, F. M. *Akademische Antrittsrede über den Nutzen und Wichtigkeit der Böhmischen Sprache*. Prag: b.n., 1793.
- PETR, J., et al. *Mluvnice češtiny I. Fonetika. Fonologie. Morfnologie a morfeematika. Tvoření slov*. Praha: Academia, 1986. ISBN 21-099-86.
- PETŘÁČKOVÁ, V. *České mluvnice 16. a 17. století*. Praha, 1996. Habilitační práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta.
- PORÁK, J. Starší lingvistická terminologie. In *Slavica Pragensia XVII. AUC-Philologica 3-4*, 1974, s. 133-153.
- Spisovnost a nespisovnost dnes: Sborník z mezinárodní konference ve Šlapanicích u Brna*, ed. R. Šrámek, MU: Brno, 1996. ISBN 80-210-1304-4.
- ŠMILAUER, V. *Nauka o českém jazyku*. Praha: SPN, 1980. ISBN 14-134-80.
- ŠTEJER, V.M. *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. 4. vyd. 1. novodobé. ed. D. Nečas. Praha: Akropolis, 2001. ISBN 80-7304-012-3.
- TUMOVÁ, Š. *Mluvnice Františka Martina Pelcla. Grundsätze der Böhmischen Grammatik*, 2005, rukopis.
- TUMOVÁ, Š. *Mluvnice Františka Martina Pelcla. Grundsätze der Böhmischen Grammatik*. Tajov: 2005, v tisku.
- VÁŽNÝ, V. *Historická mluvnice česká 2.: Tvarosloví 1. Část. Skloňování*. Praha: SPN, 1964. ISBN 16-903-64.
- VEČERKA, R. *Staroslověnština*. Praha: SPN, 1984. ISBN 14-522-84.

VINTR, J. *Lima linguae bohemicae - To jest brus jazyka českého Jiřího Konstance z roku 1667*. In *Listy filologické*, 1992, roč. 115, s. 159-170. ISSN 0024-4457.

VINTR, J.; PLESKALOVÁ, J., aj. *Videňský podíl na počátcích českého národního obrození: J. Zlobický (1743-1810) a současníci: život, dílo, korespondence*. Praha: Academia, 2004. ISBN 80-200-1183-8.